

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Magistratura Mərkəzi

Əlyazması hüququnda

Əlizadə Elşən Rauf

«Dövlət büdcəsinin xərcləri və onların istifadəsinin
səmərəliliyinin artırılması yolları»

mövzusunda

Magistr Dissertasiyası

İstiqamətin şifri və adı:

060403 Maliyyə

İxtisaslaşma:

Maliyyə nəzarəti və audit

Elmi rəhbər:

prof. Kərimov A. M

Magistr proqramının rəhbəri:

dos. İbrahimova R. A

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Ələkbərov Ə. Ə

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I Fəsil. Dövlət büdcəsinin nəzəri və metodoloji əsasları.....	6
1.1 Dövlət büdcəsinin nəzəri əsasları.....	6
1.2 Dövlət büdcəsinin xərclərinin mahiyyəti və milli iqtisadiyyatda rolu.....	14
1.3 Azərbaycan Respublikasının Dövlət büdcəsinin xərclərinin təsnifatı.....	21
II Fəsil. Azərbaycan Respublikasının büdcə xərclərinin idarə olunmasının müasir vəziyyəti.....	32
2.1 Azərbaycan Respublikasının büdcə xərclərinin dinamikasının təhlili və qiymətləndirilməsi.....	32
2.2 Büdcənin sosialyönümlü xərclərinin müasir vəziyyətinin təhlili.....	38
2.3 Dövlət büdcəsi xərclərinin müasir vəziyyətə uyğun optimallaşdırılması və idarə olunması problemləri.....	47
III Fəsil. Büdcə xərclərinin səmərəli idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi yolları.....	57
3.1 Büdcə xərclərinin səmərəli istifadə olunması metodlarının təkmilləşdirilməsi yolları.....	57
3.2 Büdcə xərclərinin səmərəli istifadə olunması məqsədi ilə inkişaf etmiş xarici dövlətlərin təcrübəsindən istifadə olunması.....	67
Nəticə və təkliflər.....	78
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....	82
Резюме.....	84
Summary.....	85

Magistrant: _____ Əlizadə E. R

Dissertasiya rəhbəri: _____ prof. Kərimov A. M

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Yeni və dahada təkmilləşmiş bir iqtisadi sistemə keçdiyimiz dövrlərdə Respublikamızda həm iqtisadi sistemdə, həm maliyyə sistemində, həm dəki sadələşmələrimizin özəyi olan büdcə sistemində bir çox dəyişikliklər baş vermişdir. Bu köklü dəyişikliklərə uyğun olaraq dövlətin bir sıra idarəetmə orqanlarında və onların iqtisadi fəaliyyətlərində mühüm dəyişikliklər baş verir, maliyyə-büdcə qanunvericiliyi yenidən qurulub təkmilləşdirilir. Bizim kimi keçid dövrü yaşayan ölkələrdə büdcə siyasəti əsasən sosial siyasətə daha çox yönəldilmiş və bu istiqamətdəki problemlərin həllinə daha çox fikir verilmişdir. Bütün səviyyələrdə mövcud olan büdcələrin formalaşması və onlara məxsus çatışmazlıqların həll olunması birbaşa sosial gərginliyində həllinə gətirib çıxarır. Bu səbəblərdə icra hakimiyyəti rəhbərləri və nümayəndələri, millət vəkilləri, hüquqi şəxslər maliyyənin və büdcənin əsas xüsusiyyətlərini bilməli, vergi, maliyyə və büdcə mexanizminin fəaliyyətində öyrənməlidirlər. Ancaq yenə də dövlət büdcəsi maliyyə büdcəsinin əsas hissəsi olmaqla bir maliyyə planı kimi öyrənilir. Əhalinin rifah halının yüksəldilməsi, ölkənin həm iqtisadi, həm dəki sosial cəhətdən inkişafının təminatı büdcə xərclərindən asılıdır, elə buna görə də dissertasiyamızın adında dediyimiz kimi büdcə xərclərindən düzgün və təyinatına görə xərclənməsi və istifadə yollarının təkmilləşdirilməsi müasir dövrümüzün ən aktual məsələlərindən biridir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Əksər dövlətlərdə olduğu kimi respublikamızda iqtisadiyyatın gücləndirilməsi və möhkəmləndirilməsində əsas rol dövlətin təşkilatçılıq fəaliyyətinin üzərinə düşürki, bu əsas rolda mərkəzi pul fondu olan büdcə tərəfindən yerinə yetirilir. Ona görə də dövlətin maliyyə sistemi və əsasdakı büdcə sisteminin nəzəri və praktiki problemləri yaxşı dərk olunmalı, düzgün tətbiq olunmalı və əsaslı surətdə həll olunmalıdır. Əgər qarşıya çıxan bu tip məsələlər həllini tapmasa, o zaman büdcənin gəlirlərinin formalaşmasında, xərclərin isə düzgün, səmərəli xərclənməsində və həmçinin büdcə xərclərinin maliyyə

təminatının formalaşmasında ciddi problemlərlə üzləşə bilərik və bunların həllidə xeyli çətinləşə bilər.

Tətqiqatın məqsədi. Tətqiqatımızın məqsədi isə qısaca desək, ölkəmizdə büdcə xərclərinin istifadəsinin səmərəliliyini və düzgünlüyünü həyata keçirməkdir. Bu məqsədlə dissertasiyamızın sonunda bir neçə iqtisadi yöndən yüksək inkişafa malik bəzi dövlətlərin büdcə sistemlərinin quruluşuna nəzər yetirdik, daha sonra elmi cəhətdən müəyyən və sübut edilmiş təklif və tövsiyələr verməyə çalışmışıq.

Tətqiqatın obyektı. Tətqiqatımızın obyektı Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi və xərcləridir.

Tətqiqatın predmeti. Tətqiqatımızın predmeti dedikdə, büdcənin maliyyə vəsaitlərinin düzgün və təyinatına görə istifadəsini, həmin xərclərin istifadə olunması yollarının təkmilləşdirilməsini özündə birləşdirən iqtisadi hadisələrin, proseslərin araşdırılması və öyrənilməsi nəzərdə tutulur.

Tətqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. Dissertasiya işinin yazılmasında Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin rəsmi məlumatlarından və statistik göstəricilərindən, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qərar və sərəncamlarından istifadə edilmişdir. Həmçinin dissertasiya işinin yazılmasında yerli iqtisadi alimlərin (Ələkbərov.Ə.Ə, Bağırov.D.A, Xankişiyev.B.A, Məmmədov.S.M, Bədəlov.Ş.Ş, Bayramov.Ə.İ, Sadıqov.M.M, A.Ağayev, Quliyev R.R, Məhərrəmov R.B, Z.Məmmədov və.s) elmi əsərlərindən və bir sıra iqtisadi jurnallardan istifadə edilmişdir.

Tətqiqatın elmi yeniliyi. Aparılmış tətqiqatın elmi yeniliyi onunla şərtlənir ki, dövlət büdcəsi xərclərinin istifadə olunması sahəsində yaranmış problemlər araşdırılmış və bu problemlərin aradan qaldırılması üçün müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür:

- Dövlət büdcəsi xərclərinin təsnifləşdirilməsinin beynəlxalq standartlarının öyrənilməsi və ölkəmizdə tətbiqi imkanlarının araşdırılması;
- Büdcə xərclərinin dinamikasının təhlili, qiymətləndirilməsi və inkişaf meyillərinin əsaslandırılması;
- Büdcə xərclərinin səmərəli istifadə olunması metodlarının təkmilləşdirilməsi;
- Büdcə xərclərinin səmərəli və düzgün istifadəsinin ölkə iqtisadiyyatına təsirinin öyrənilməsi və s.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiyanın ilk fəslində Azərbaycanda büdcə sistemi barəsində qanunların yaradılmasının əsasları və bu qanunvericilik bazasının təhlili göstərilmişdir. Bu fəsildə həmçinin dövlət büdcəsinin prosesləri adı altında büdcənin hazırlanması, təsdiq olunması, tətbiqi və Azərbaycanda büdcə xərclərinin təsnifləşdirilməsi, funksional xərclər üzrə quruluşu, tərkibi, maliyyələşdirilməsi mənbələri haqqında ümumi məlumatlar verilmiş və büdcənin quruluşu izahlı şəkildə göstərilmişdir.

Planın ikinci fəslində büdcə xərclərinin dinamik təhlili və onların idarə edilməsi yolları şərh olunmuşdur. Bu fəsildə dövlət büdcəsinin funksional quruluşundan, həyata keçirdiyi əsas funksiyalardan və onların izahından söhbət açılır. Həmçinin II fəsildə ölkəmizdə 2016-cı il büdcə xərclərinin istiqamətləri, xərclərin müasir vəziyyətinin dinamik təhlili, maliyyə böhranı və onun səbəbləri, təsirləri, büdcə xərclərinin düzgün xərclənməsi və müasir vəziyyətə necə uyğunlaşdırılması haqqında məlumatlarada yer verilmişdir.

Dissertasiyanın sonuncu, yəni III fəslində isə büdcə xərclərindən düzgün və təyinatına görə istifadə edilməsinin yaxşılaşdırılması və səmərəli idarəedilməsi yolları araşdırılmışdır. Həmçinin iqtisadiyyatımızın dünya iqtisadi mühitinə inteqrasiyası çərçivəsində Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarla, birliklərlə münasibətləri araşdırılmış və bu münasibətlərin intensiv hala gətirilməsi, büdcə xərclərinin istifadəsi və idarəsi sahəsində xarici dövlətlərin təcrübəsindən yararlanılması barədə məlumatlar qeyd edilmişdir.

I Fəsil. Dövlət büdcəsinin nəzəri və metodoloji əsasları

1.1 Dövlət büdcəsinin nəzəri əsasları

Xalqın həm sosial, həm də iqtisadi həyatının formalaşmasında, dövlətin iqtisadi siyasətinin yaradılmasında əsas rol maliyyə mexanizmi sisteminin üzərinə düşür. Bu sistemində əsas parçalarından biridə elə büdcə sistemidir. Bu sistem sayəsində mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması və sərf olunması yerinə yetirilir.

Büdcə sözü “budget” adlı ingilis sözündən götürülmüşdür və torba mənasında işlədilirdi. Bizim dildə isə əksər hallarda xəzinə sözünə yaxınmənalı söz kimi başa düşülmüşdür. Büdcə - dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən vəzifə və funksiyaların reallaşdırılmasından ötrü lazımı miqdarda maliyyə vəsaitlərinin yığılması, icrası və istifadəsindən ötrü vacib maliyyə sənədidir. Tərifdə deyildiyi kimi büdcə adlanan maliyyə sənədi vasitəsilə hökumət ordunu saxlayır, sosial-iqtisadi proqramları qəbul edib yerinə yetirir, dövlət əhəmiyyətli orqanlar isə səlahiyyətlərinə daxil olan öhdəlikləri həyata keçirirlər. Bir sözlə demək olarki, büdcə dövlətin həm maliyyə, həm də iqtisadi vəziyyətini əks etdirir, bununlada hökumət öz vergi siyasətini müəyyən edə bilər. Büdcə hakimiyyətin və bölgələrin idarəetmə strukturlarının aparıcı maliyyə planıdır. Büdcəyə həm də maliyyə münasibətlərini özündə birləşdirən tarixi bir kateqoriya kimi də baxmaq olar. Beləki, büdcənin yaranması və inkişaf etməsi elə dövlətlərin yaranmasıyla sıx və yaxından əlaqədar idi. Qədim zamanlardan indiki dövrümüzdə qədər dövlətlər büdcədən öz funksiyalarını yerinə yetirməkdən ötrü vasitə kimi istifadə etmişlər və hal-hazırda ölkənin həm iqtisadi, həm də siyasi istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində büdcə mühüm rol oynamağa davam edir.

Dövlət öz öhdəliklərini, yəni dolayısı ilə bu öhdəliklərin yaratdığı vəzifələri həyata keçirmək üçün müəyyən miqdarda pul vəsaiti sərf etməlidir. Bu pul vəsaitləri büdcə xərcləri əsasında formalaşır. Ölkə büdcəsinin vəsaitlərinin cəlb edilməsi, xərclənməsi kimi proseslərdə dövlətlə şirkətlər və fərdi şəxslər arasında iqtisadi münasibətlər yaranırki, belə münasibətlər öz növbəsində dövlətin maliyyə-büdcə

siyasəti adlanır. Dövlət büdcəsinin özü gəlirlər və xərclər olmaqla iki bölmədən ibarətdir. Gəlir bölməsinə iqtisadi təşkilatlardan, müəssisələrdən, şəxslərdən alınan müxtəlif növ vergilər və digər gəlirlər, xərclər bölməsinə isə ümumi desək, idarəetmənin, sosial tədbirlərin, müdafiə-təhlükəsizlik işlərinin və.s sahələrin maliyyələşdirilməsi xərcləri aiddir. Nəticə etibarı ilə ölkənin mərkəzi büdcəsi olan dövlət büdcəsi ümumi iqtisadiyyata və sosial sferaya təsir etməklə inkişafa zəmin yaradır. Az əvvəl adını çəkdiyimiz maliyyə-büdcə siyasəti vasitəsi ilə dövlət pulun manevr etməsinə şərait yaradır və yuxarıda dediyimiz məqsədlərə nail olmağa çalışır.

Büdcə hüququ anlayışı özündə büdcənin hazırlanması, təsdiqi, müzakirəsi, icrası zamanı hakimiyyət və idarəetmə strukturlarının malik olduğu hüquq normalarının məcmusunu birləşdirir. Büdcənin müzakirə edilməsi, tətbiqi zamanı mərkəzi və bölgələrin idarəetmə strukturları arasında yaranan büdcə hüquqları, onların arasındakı idarəetmə və iqtisadi funksiyalarına görə müəyyən edilir.

Qanunvericiliyimizdə büdcə proseslərinə böyük bir sahə ayrılmışdır. Büdcə qanunvericiliyinə ölkəmizin Konstitusiyası, “Büdcə sistemi haqqında” qanun, respublikamızın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq sazişlər və həmçinin bu qanunlara uyğun və tələblərini pozmayan başqa qanunvericilik sənədləri aiddir. “Büdcə sistemi haqqında” qanun birinci dəfə 1992-ci ildə qəbul edilərək 2002- ilə qədər qüvvədə qalmışdır. Qanunun qəbulundan sonra reallaşdırılan islahatlar və dəyişikliklər sayəsində iqtisadi sahələrdə müsbətə doğru irəliləyişlər baş vermiş və buda öz təsirini həm büdcə, həm dəki vergi məsələlərində göstərmişdir. Müsbət istiqamətdə baş vermiş dəyişikliklər isə büdcə qanunvericilik sistemində boşluqların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu cür boşluqları doldurmaq məqsədi ilə “Dövlət büdcəsi haqqında” yeni qanunun qəbulu 18 may 1999-cu ildə baş tutmuşdur, ancaq daha öncə qəbul edilmiş qanuna həlledici təsirini göstərə bilməmiş, sadəcə kömək məqsədi daşmışdır. Kömək əhəmiyyətinə malik olsada, əvvəlki qanunun artıq tənzimləyici sənəd kimi rolunu azaltmağa nail olmuşdur. İki qanunun müddəalarına istinad edilməsi həyata keçirilən islahatların tətbiqini çətinləşdirir, ikibaşlılıq yaradırdı və bu səbəbdəndə hər ikisini bir qanunda cəmləşdirən yeni bir qanunun qəbulu artıq vacib

idi. Bunların nəticəsi olaraq respublikamızın rəhbəri tərəfindən 2002-ci il iyulun 2-də sayca 2-ci dəfə olan “Büdcə sistemi haqqında” qanun imzalanmışdır. Qeyd etdiyimiz qanun 2003-cü il yanvar ayının birindən qüvvəyə minmiş, indiki dövrümüzdə qədər qanuna təbii olaraq əlavələr, həmçinin dəyişikliklərdə edilmişdir və bu qanundan əvvəl qəbul edilmiş iki hüquqi-normativ aktda qüvvədən tamamilə düşmüşdür.

Büdcə hüququnun təkmilləşdirilməsi üç istiqamətdə aparıla bilər. Adını çəkdiyimiz 3 istiqamətə vergi, illik büdcəni təsdiq etmə və xərc hüquqları daxil edilir. Əvvəlcə büdcə gəlirlərinin vergi hüququna görə vergilər əsasında nə qədər yığılması bilindikdən sonra Milli Məclis xərc hüququna görə maliyyələşdirmənin istiqamətlərini və xərclərini aydınlaşdırır. Sonuncu istiqamət digər iki istiqamətə görə daha çox məsuliyyət tələb edir, çünki həmin vaxt büdcənin hazırlanması, tətbiqi kimi mühüm məsələlər ortaya çıxır. Təsdiq edilmə 11 ay əvvəldən başlanılır və uzun bir prosesdir. Təsdiq edilmə prosesini başa düşmək üçün büdcə proseslərinə nəzər salmaq lazımdır.

Büdcə proseslərini başa düşmək üçün qabaqcadan büdcə prosesləri anlayışını dəqiq bilmək lazımdır. Məsələn, büdcə prosesləri anlayışı ilə büdcə ili anlayışını çox vaxt eyniləşdirirlər, bu isə əlbəttəki yanlışdır. Hər iki anlayış bir-birindən tamamilə fərqli anlayışlardır. Beləki, büdcə ili anlayışı Azərbaycan Respublikasında yanvar ayının birindən başlayaraq dekabr ayının otuz birinədək olan dövrdür. Büdcə prosesləri anlayışı özündə sonrakı ilin büdcə layihəsinin hazırlanmasını, təsdiqini, tətbiq olunmasını və tətbiq olunması üzrə hesabatın, qərarların verilməsi və.s prosesləri birləşdirir. Burdanda belə nəticə çıxır ki, büdcə ili anlayışı büdcə proseslərinin bir həlqəsini təşkil edərək tərkib hissəsidir. Bu həlqə isə əsasən özünü büdcə layihəsinin icrasında göstərir. Yəni büdcə prosesləri anlayışı daha geniş mənaya malikdir.

İndi isə büdcə prosesləri anlayışını daha ətraflı izah etmək üçün ayrı-ayrılıqda onu təşkil edən həlqələrə qısa olsa nəzər yetirəliyik. İlk öncə büdcə layihəsinin tərtibatından başlayaq. Layihənin tərtibi büdcə proseslərinin həlqəsidir və ilkin yerinə yetirilən proseslərdən biridir. Bu prosesə sonuncu qəbul edilmiş büdcə haqqındaki

qanunlara əsasən, respublikamızda büdcə ilinə on bir ay qalmış başlanılır. Rəsmi şəkildə isə büdcə layihəsinin tərtibinə Nazirlər Kabinetinin mətbuatda dərc olunmuş qərarıyla başlanılır. Bu qərada yanvar ayının sonuncu ongünlüyü ərzində dərc olunmalıdı. Tərtibolunma prosesi Milli Məclisə təqdim olunacaq vaxta qədər davam etdirilə bilər. Ümumilikdə isə layihənin tərtibi - ölkənin makroiqtisadi göstəriciləri, proqnozları, müəssisə və firmaların cari il üzrə iqtisadi göstəriciləri nəzərə alınmaqla gələcək il üçün büdcənin hazırlanmasıdır.

Layihənin tərtibi zamanı ölkənin əsas və iqtisadi məsələlərinin həlli olunması istiqamətində fəaliyyət göstərən dövlət əhəmiyyətli strukturlar fəal şəkildə iştirak edirlər. İlk öncə Statistika Komitəsi öncəki ilin və cari ilin statistik məlumatlarını Maliyyə Nazirliyi və İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə təqdim edir. Bu proses fevral ayında baş verir. Daha sonra Nazirlər Kabinetinin əmrinə görə İqtisadi İnkişaf Nazirliyi növbəti ilin ortamüddətli iqtisadi inkişaf proqramını təyin edir və martın ilk gününə qədər Maliyyə Nazirliyinə verilir. Sonra isə verilən proqrama əsasən birinci ortamüddətli büdcə proqnozu hazırlanır və eyni zaman kəsiyində İqtisadi İnkişaf Nazirliyidə investisiya planını hazırlayır. Aprel ayında isə artıq bir sonrakı ilin büdcə layihəsi, dövlət borcları, səviyyəsinə görə fərqlənən büdcələr arasındakı gəlirlərin bölgü sistemi, xərclərin yuxarı miqdarı və hazırlanmış investisiya planı Nazirlər Kabinetinə baxılmaq üçün verilir. Nazirlər Kabineti isə bir sonrakı ilin büdcə layihəsini və digər sənədləri nazirliklərlə və başqa rəsmi dövlət orqanlarıyla müzakirə edir. Müzakirələrdən sonra Maliyyə Nazirliyi may ayınadək, büdcə layihəsi və sonrakı üç ilin icmal göstəricilərini özündə birləşdirən təlimat məktubu tərtib edir. Bu təlimat məktubuda təbii olaraq, büdcə layihəsinin təşkil edilməsində payı olan digər orqanlara və təşkilatlara göndərilir. Büdcədən maliyyə yardımı alan bölgələrin idarəetmə strukturları isə qabaqcadan bu barədə Maliyyə Nazirliyinə müvafiq sənədləri verməlidir. Məlumatların verilməsinin son tarixi isə may ayının biridir. Bu məlumatlara subvensiya, dotasiya, subsidiya kimi yardımların əsaslandırılması, ötən ilin büdcə icrası haqqında auditor rəyi, bir sonrakı il üzrə xərc və gəlirlərin həcmi və.s

digər məlumatlar aiddir. Sonraki ilin büdcə layihəsini əhatə edən təlimat məktubu sentyabr ayının on beşinə qədər Maliyyə Nazirliyinə verilməlidir.

Dövlət büdcəsinin təsdiqi büdcə proseslərinin əsas həlqələrindən biridir. Büdcə layihəsinin müzakirə və təsdiq edilməsi Konstitusiyamıza uyğun olaraq oktyabr ayının on beşinədək Milli Məclisin müzakirəsinə verilməlidir. Büdcə layihəsi sonda ölkə rəhbəri tərəfindən Milli Məclisə təqdim olunur. Dövlətin büdcə layihəsiylə birlikdə verilən digər sənədlər daxil olduğu gündən hesablanaraq on gün müddətində mətbuatda dərc olunur. Büdcə layihəsiylə bərabər verilən digər sənədlərin müzakirəsi və təsdiqində daxili nizamnaməyə uyğun olaraq aparılır. Daxili nizamnaməyə uyğun olaraq gələcək ilin büdcə layihəsi Milli Məclisdə 3 dəfə oxunur və layihənin qəbuluna kimidə daimi komissiyalarda müzakirə edilir. Sonda isə Respublikanın dövlət büdcəsi dekabr ayının iyirmisini keçməmək şərti ilə Milli Məclis tərəfindən təsdiqi baş tutur. Təsdiqi baş tutmuş bir sonraki ilin büdcə layihəsi barəsində qanun konstitusiyamıza görə ölkəmizin rəhbəri tərəfindən imzalanır. Əgər gələcək ilin büdcə layihəsinin vaxtında təsdiqi baş tutmassa və ya vaxtı uzanarsa, o zaman müvafiq icra strukturları xərclərini keçən ilə nisbətdə on ikidə bir qədərində maliyyələşmə aparılmasının müvəqqəti qaydalarını müəyyənləşdirə bilərlər. Həmdə bu qaydalar büdcədən kənar dövlət fondlarında aiddir. Bir sonraki ilin büdcə layihəsinin təsdiqdən sonra Maliyyə Nazirliyi qəbul edilmiş büdcə göstəricilərinin bazasında, gəlir və xərclərin mənbələr istiqamətində illik, rüblük və hətta aylıq bölgüsünədə müəyyən edir. Daha sonra nazirlik tərəfindən təsdiqi baş tutmuş büdcə layihəsi, onun göstəriciləri və həmçinin az öncə qeydini apardığımız bölgüləri bir ay ərzində büdcə idarələrinə verilməlidir.

Büdcə proseslərində əhəmiyyəti yönündən fərqlənən mərhələsi büdcənin tətbiqi (icrası) prosesidir. Məlumdurki, icraedici orqanlar, təşkilatların xəzinədarlıqları tərəfindən ölkə büdcəsinin icra edilməsi təmin edilir. Büdcə icarsının həmin orqanlar tərəfindən yerinə yetirilməsi müəyyən məsuliyyətlərdə özündə ehtiva edir. Beləki, həmin orqanlar və təşkilat rəhbərləri xərclərin həcmi, hansı istiqamət üzrə xərclənməsinə görə böyük məsuliyyət daşıyırlar. Təşkilatlar və müəssisələr

əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş maliyyə qaydalarına riayət etməlidirlər. Bu qaydalara riayət etmədikdə, vəsaitlərin hansı həcmdə və hansı istiqamətdə xərclənməsi haqqında məlumatları təqdim etmədikdə və əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş xərclərin təyinatı istiqamətini özbaşına dəyişdikdə həmin müəssisələr və təşkilatlar qanunlarda təyin edilmiş şəkildə cəzalandırılırlar. Bu cür hadisələrin, halların baş verməməsindən ötrü ölkə büdcəsinin vəsaitlərindən faydalanan isdənیلən struktur və ya təşkilat öncədən müəyyənləşdirilmiş formaya müvafiq şəkildə aylıq, illik, rüblük xərcləri haqqında hesabatları zamanında və təhrif olunmadan müvafiq icra orqanına verməlidir.

Dövlət büdcəsinin icrasıyla bərabər həmçinin büdcənin kassa icrası anlayışında qeyd edilməlidir. Kassa icrası digər icradan fərqli olaraq büdcəyə gəlirlərin daxil olmasını və büdcə xərclərinin ünvanlı istifadəsini həyata keçirən mexanizmdir. Büdcə xərclərinin ünvanlı istifadəsi funksiyası dövlət büdcəsi xəzinadarlığının üzərinə düşür. Dövlət xəzinadarlığının əsas işi dövlət büdcəsindən çıxan vəsaitlərin ünvanlı, düzgün və təyinatına uyğun xərclənməsini təmin etməkdir. Dövlət xəzinadarlığı üzərinə düşən öhdəliyi yerinə yetirə bilmək üçün ölkənin mərkəzi büdcəsindən maliyyə vəsaitləri alan bütün təşkilatların əməliyyatları üzrə apardığı uçotu müvafiq, hami tərəindən işlənیلən uçot qaydalarına uyğun olaraq aparır. Dövlət xəzinadarlığı həm də büdcəyə bütün daxilolmaları, ödəmələri, dövlət zəmanətiylə alınmış kreditlər üzrə əməliyyatları və dövlət adından görüləsi başqa əməliyyatları qanunvericilikdə göstərilmiş şəkildə həyata keçirir. Daha sonra büdcə idarələri, təşkilatları tərəfindən götürülən iş, satın alınan mallar və göstərilən xidmətlərə görə dövlət xəzinadarlığı öhdəliklər götürür və bu zamanda yarana biləcək kreditor borcları dövlət xəzinadarlığı tərəfindən ödənilir, amma bu borclar tamamilə mövcud ilin büdcəsinə aiddir, yəni əgər bu borclar cari ildəki ölkə büdcəsinin tətbiqi zamanı bağlanmassa, öz zaman sonrakı ilin büdcəsinin tətbiqinə aidiyyatı olmur. Bu borclar növbəti ilin büdcəsindən ayırmalar hesabına ödənilir. İlin sonundada yaranan büdcə qalıqları vahid xəzinə hesabına keçirilir və bir sonrakı ilin büdcəsinin tətbiqi zamanı büdcə xərclərinin təminatı və yarana biləcək kəsrin bağlanması üçün sərf olunur.

Ümumiyyətlə Dövlət Xəzinədarlığının vahid hesabında olan vəsait müvəkkil banklarda, ancaq icra orqanlarının müəyyənləşdirdiyi banklarda saxlanılır. Bu hesabdən istifadə haqqında sərəncam vermək hüququ isə sadəcə Dövlət Xəzinədarlığına məxsusdur. Müvafiq şəkildə icra strukturları tərəfindən təyin olunmuş müvəkkil banklarda saxlanılan bu vahid hesabdən xəzinədarlığın icazəsi olmadan maliyyə vəsaitin hər hansı hərəkəti (köçürülməsi, göndərilməsi və.s) qadağan edilmişdir. Ölkə büdcəsi sayəsində maliyyələşən təşkilatlar və müəssisələr əldə etdikləri bütün gəlirləri (buraya büdcədən kənar gəlirlərdə daxil olmaqla) tam miqdarında və zamanında Dövlət Xəzinədarlığının hesabına köçürməlidir. Büdcənin icra edilməsinə dair ümumi hesabatda müvafiq icraedici orqan vasitəçiliyi ilə hazırlanır. Dediklərimizi ümumiləşdirsək belə bir nəticə ortaya çıxır ki, dövlət büdcəsinin icra edilməsi dedikdə, uyğun olaraq icraedici orqanlar və onlara tabe olan idarələr, təşkilatlar hesabına gəlirlərin qazanılması, sonrasında isə müvafiq olaraq xərclənməsi prosesi başa düşülür.

Ölkə büdcəsinin vəsaitlərindən yararlanan, həmçinin ölkə büdcəsinin formalaşmasının əsas mənbələri olan icraedici strukturlar və ya təşkilatlar tərəfindən verilən aylıq, rüblük, illik gəlirlər üzrə hesabatlar əsasında büdcənin gəlirlər bölməsinin tətbiqi barəsində hesabat hazırlanır. Ölkə rəhbəri tərəfindən Milli Məclisə təsdiq üçün hesabat haqqında qanun layihəsi verildikdən sonra Hesablama Palatası nizamnaməsinə müvafiq olaraq layihəyə baxır və daha sonrada rəy bildirir. Axırda Milli Məclis ona verilmiş qanun layihəsini təsdiq edir. İcmal büdcəni təşkil edən büdcənin xərcləri, gəlirləri, dövlət borcunun miqdarı, kreditlər və.s kimi məlumatlar mətbuatda rəsmi şəkildə dərc etdirilir. Milli Məclis və onun sistemində aid olan Hesablama Palatası ölkə büdcəsinə nəzarəti reallaşdıran əsas orqanlar olmaqla, mütəmadi olaraq nəzarəti yerinə yetirirlər. Sonda onuda qeyd edək ki, əgər büdcədən maliyyə vəsaitləri idarələrin fəaliyyət sferasında hansısa maliyyə qaydaları pozuntuları aşkar olunarsa, o zaman mütləq icra strukturları müəyyən tədbirlər görürlər. Dövlət büdcəsinin hesabatı Respublika qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş vaxt ərzində büdcədən pul vəsaitləri alan idarələr, müəssisələr

tərəfindən uyğun icra və qanunverici orqanlara büdcənin icrası barədə verdiyi hesabatdır.

Büdcə prosesləri mövzusunda biz büdcə proseslərini təşkil edən həlqələri ayrılıqda nəzərdən keçirdik. Bu proseslər zamanı bizə lazım olan dövlət strukturlarının, orqanlarının fəaliyyətini qeyd etdik. Bu orqanlar içərisində fəal iştirak edənləri biz elə birinci mövzumuza diqqət yetirsək daha rahat tapa bilərik. İndi isə bəzi dövlət orqanlarının büdcə prosesləri zamanı həyat keçirdikləri funksiyalardakı fərqliliklərə nəzər yetirək. Büdcə proseslərində vacib əhəmiyyəti olan dövlət orqanı Maliyyə Nazirliyidir və əsas funksiyaları bunlardır: büdcə mədaxilinin artırılması üçün təkliflər hazırlayır, büdcə layihəsini hazırlayaraq Nazirlər Kabinetinə verir, büdcə layihəsinin hazırlanmasına dair tövsiyyə və təkliflər verir, digər büdcələr ilə mərkəzi büdcə arasında əlaqə yaradaraq münasibətləri tənzimləyir, dövlət büdcəsinin dəqiqləşdirilməsi üçün təkliflər hazırlayır, qanunlarda müəyyənləşdirilmiş şəkildə beynəlxalq əhəmiyyətə sahib maliyyə-kredit təşkilatlarıyla əlaqələr qurur və.s. İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin əsas funksiyalarına isə bunlar aiddir: ölkəmizə investisiyaların cəlb olunması strategiyalarını hazırlayır, rəqabət mühitinin və sahibkarlığın azad, sağlam inkişaf etdirilməsi istiqamətlərini hazırlayır və tətbiqinə zəmin yaradır, maliyyə, pul-kredit, büdcə və vergi siyasətlərinin hazırlanmasında tövsiyələr verir, ölkə büdcəsinin hazırlanmasında proqnoz göstərcilərini tərtib edərək Maliyyə Nazirliyinə verir, sosial siyasətin inkişafı sahəsində təkliflər tərtib edərək, bilavasitə bu siyasətdə iştirak edir, xüsusi rejimli sahələrin yaradılmasında və orada fəaliyyətin təşkil olunmasına dair təkliflər verir, ticarətdə vergilərin və rüsumların müəyyənləşdirilməsinə təkliflər verir, azad sahibkarlığa dövlət köməyinin şərtlərini, prinsiplərini müəyyənləşdirir və s.

Hesablama Palatası Milli Məclisin təbəçiliyində və əsas işi büdcə xərclərinə nəzarət etməkdən ibarət olan orqandır. Büdcə proseslərində yerinə yetirdiyi işlər bunlardır: əsas fəaliyyət istiqaməti olan ölkə və digər büdcələrin xərclərinə (həcminə, hansı istiqamətlər üzrə sərf olunmasına) nəzarəti təmin edir, büdcə layihəsinə rəy verir, büdcə proseslərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tövsiyələr hazırlayır və

həmin tövsiyələri Milli Məclisə verir, ölkə büdcəsinin icrası haqqındakı hesabat rəy verir, həmçinin büdcə icrası barəsində hər rübdə tabe olduğu orqana hesabat verir, ölkənin mərkəzi büdcəsinin və başqa büdcələrlə əlaqədar qanun qayihələrinin maliyyə ekspertizasını həyata keçirir, Azərbaycanın tərəfdar çıxdığı və Milli Məclisdə təsdiq olunmuş beynəlxalq müqavilələrində maliyyə ekspertizasını reallaşdırır, mərkəzi büdcənin vəsaitlərinin hərəkəti barəsində Mərkəzi Bankdan, kommersiya banklarından, müvəkkil banklardan məlumatlar alır, həmin məlumatları analiz edir və yenidən tabe olduğu orqana (Milli Məclis) məlumatları verir və.s.

1.2 Dövlət büdcəsinin xərclərinin mahiyyəti və milli iqtisadiyyatda rolu

Dövlətin mərkəzi büdcəsi ümumilikdə istənilən ölkənin maliyyəsinin, iqtisadiyyatının inkişafının əsasıdır. Beləki, büdcə xərcləri sayəsində eyni mərkəzdə birləşdirilmiş pul vəsaiti fondları yaradılır, ölkənin müxtəlif yerlərinin iqtisadi-sosial tədbirləri reallaşdırılır, ərazi subyektlərinin vəsaitlərlə təminatı baş verir, mərkəzi büdcəylə yerli büdcələrarası əlaqələr tənzimlənir. Büdcə xərcləri əsasən ölkənin sosial-müdafiə sektoruna, dövlət hesabına pulsuz təhsil reallaşdırmaqdan ötrü təhsil sahəsinə, əhəlinin sağlamlığının qeydinə qalınmasına görə səhiyyə sahəsinə, dövlətin havada və quruda müdafiə qabiliyyətinin yüksəldilməsinə, cəmiyyətin və dövlətin idarəedilməsi üçün dövlət orqanlarının saxlanmasına xərclənir.

Maliyyə mexanizminin əsas həlqələrindən birini ölkənin mərkəzi büdcəsi əhatə edir. Büdcə əsas mahiyyəti etibari ilə dövlətə tabe olan orqan və təşkilatların fəaliyyətlərini reallaşdırmağı üçün əsas verir. Ölkənin maliyyə vəziyyətinin sabilliyinin saxlanılması və etibarlılığının yüksəldilməsi üçün əsas olan şərtlərdən birincisi elə büdcə prosesinin səmərəli təşkil edilməsidir. Büdcə prosesinin səmərəli təşkili dedikdə büdcənin düzgün formalaşdırılması, gəlirlərin və əsasəndə büdcə vəsaitlərinin düzgün idarəsi anlaşılır. Son zamanlarda ölkəmizdə reallaşdırılan bir çox həm sosial, həm dəki iqtisadi islahatlara baxmayaraq hələdə büdcə prosesinin düzgün təşkili və xərclərinin səmərəli şəkildə sərfiyyatı sahəsində istənilən nailiyyətlər əldə olunmayıb. İslahatlar və respublikamızda yeridilən büdcə siyasəti valyuta

məzənnəsinin isdənilən normal səviyyəyə gətirilməsi, gömrük tutulmalarının optimal səviyyədə saxlanması, iş yerlərinin sayının çoxaldılması, orta illik inflyasiya səviyyəsinin arzu edilən tempdə saxlanması işlərinin stimullaşdırılması davam etdirilməyə çalışılır.

Ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsində dövlətin büdcə vəsaitlərinin respublikamızda əhəmiyyəti nəzərə çarpacaq səviyyədədir. Həmən səbəbdəndə son illərdə ölkəmizdə dövlət büdcə xərcləri ÜDM-də 30%-ə qədər qalxmışdır. Ancaq əvvəlki dövrlərdə, yəni inkişafın aşağı olduğu dövrlərdə bu nisbət 17% kimi aşağı bir səviyyədə olmuşdur. Bu göstəricilər iqtisadi cəhətdən öndə gedən ölkələrdə isə 30-50% intervalında dəyişir. Ölkə büdcəsinin xərclərinə biz həmçinin maliyyə kateqoriyası kimidə baxa bilərik. Maliyyə kateqoriyasında bir neçə xarakterik xüsusiyyətləri vardırki, onları biz büdcə xərclərində şamil edə bilərik. Məsələn maliyyə kateqoriyasının bölüşdürücü xarakterini büdcə xərcləri maliyyə vəsaitinin istifadəsiylə əlaqədar pulun hərəkətində ifadə edir və təbii olaraqda dövlət tərəfindən tənzimlənir.

Əksər dövlətlərin nümunəsindəki kimi ölkəmizdədə büdcənin vəsaitlərinin əsas bir ümumi sistemi vardır. Həmin sistem aidiyyəti olduğu ölkənin həm iqtisadi, həm dəki sosial vəziyyətindən birbaşa asılıdır. Sistemin yaradılması üçün müxtəlif inkişaf mərhələlərində meydana gələn müxtəlif amillərin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri nəticəsində yaranan xərc növlərini bağlamaq üçün büdcədən ayrılan vəsaitlərin nisbəti müəyyənləşdirilir. Ölkənin müəssisələri və təşkilatları dövlətin qarşısına qoyulmuş bu xərcləri ödəmək üçün müəyyən qruplaşdırmalar aparır. Azərbaycan Respublikasında xərclərin qruplaşdırılması ümumi şəkildə aşağıdakı kimi verilir:

- Dövlətimizin müdafiə strukturunun möhkəmləndirilməsi;
- Ölkə əhalisinin həm sosial , həm dəki mədəni tələbatlarının təminatı;
- Yüksək ali idarəetmə və bölgələrin idarəetmə strukturları və.s dövlət əhəmiyyətli idarələrin saxlanması;
- İqtisadiyyatın inkişafının əldə edilməsi;
- Maliyyə ehtiyatlarının mövcudluğu və.s xərclər.

Büdcə xərclərinin bu cür bölgüsü uzun müddət, yəni SSRİ dövründən bu cür olmuşdur. Sovet dövründə ölkənin mərkəzi büdcəsinin vəsaitlərinin çoxu xalq təsərrüfatına xərclənirdi. Büdcə xərclərinin 30%-ə qədəri isə mədəni və sosial tədbirlərin reallaşdırılmasına sərf olunurdu. Sonradan isə bu xərclər daha doğrusu xalq təsərrüfatına çəkilən xərclər azalmağa başladı. Xalq təsərrüfatına xərclərin azaldılmasının səbəbi özəl sektorun maliyyələşdirilməsi olmuşdur. Bunlara baxmayaraq, xalq təsərrüfatı sahəsinə çəkilən xərclərin bütünlüklə kəsilməsində mümkün deyildi. Ölkəmizin iqtisadiyyatı sosial istiqamətli və bazar münasibətləri çərçivəsində inkişaf etdirilir. Bazar münasibətlərinə keçməyimizlə əlaqədar dövlətimiz daha irimiqyaslı və daha əhəmiyyətli tədbirlərə büdcə vəsaitlərini yönəldir:

- Geniş miqyasda məhsul ortaya çıxaran tədbirləri, yəni sənaye sahələrini pulla təmin etməklə inkişaflarını təmin edir;
- Aqrar sektorun yuxarı səviyyəyə qaldırılmasına və sabitliyinə çatmaqdan ötrü ona bazar mexanizmində dövlət tərəfindən köməklik göstərir;
- Dövlətin təminat verdiyi və büdcədən verilən vəsaitlər hesabına irimiqyaslı investisiya planlarının yerinə yetirilməsini maliyyələşdirir;
- Yarımçıq qalmış tikinti obyektlərinin layihə xərclərinin ödəyir və.s.

Dövlət vəsaitlərinin bütün iqtisadi əhəmiyyətli proseslərdə vəzifəsini anlamaq üçün onun ölkə iqtisadiyyatına təsirini təhlil edib başa düşmək lazımdır. Büdcə xərclərinin iqtisadiyyata təsiri müxtəlif formalarda ola bilər. Bunlara investisiyaların həcminə göstərilən təsir, biznesin inkişafına göstərilən təsir, məşğulluğun və işsizliyin həcminə göstərilən təsir, həmçinin maliyyənin təşkilinə göstərilən isdənələn təsirlərin məcmusu daxildir. Büdcə xərcləri istehsalada əsas təsir göstərən amillərdən biridir və bu təsirdə investisiyaların həcmnin artırılmasına göstərdiyi təsirlə əlaqələndirmək olar. Bunların hamısında dediyimiz kimi istehsalın həcminə təsir göstərərək artıma gətirib çıxarır. İnvestisiya xərcləri dövlətin büdcə xərclərinin mahiyyət etibarilə iki qolundan biri sayıla bilər. Digər qolu isə cari xərclərdir. İnvestisiya xərcləri öncədən dediyimiz kimi, məşğulluq normasının artmasına və

işsizliyin isə faizinin aşağıya düşməsinə şərait yaradır. Dövlət büdcəsinin reallaşdırdığı cari xərclərə sosial müavinət üzrə xərclər, əmək haqqına vəsaitlər, transfert ödəmələri və.s xərclər aiddir. Sonuncu xərclər istehlak normasının artımına gətirib çıxarır. Əgər dövlət əhalinin həyat şəraitini dahada yaxşılaşdırmaq və həmçinin iqtisadi tərəfdən inkişafını isdəyirsə o zaman bu sahələrə dotasiyalar, subsidiyalar daha çox ayırmağa məcburdu. Büdcə xərcləri istehlaka təsir göstərən vacib səbəblərdən sayılır və təsirində müxtəlif istiqamətlərdə ola bildiyi bizə məlumdur. İndiki bazar münasibətləri şəraitində əsas rol sosial-müdafiə xərclərinin üzərinə düşür. Bu xərclər geniş miqyaslıdır və maddi tərəfdən aşağı səviyyəli ailələrə və əhalinin işləməyən hissəsinə sosial ayırmaların hesablanması, əhalinin məişət-kommunal sahəsinin təminatı, yaşlılara pensiyaların verilməsi və.s xərcləri özündə ehtiva edir. Sosial-müdafiə xərclərinin lazımı səviyyədə təmin edilməsi dolaylı yolla əhalinin şəxsi istehlakını artırır. Buna həmçinin əmək haqqlarının qaldırılmasında misal göstərilə bilər, yəni yüksək əmək haqqı hər kəs üçün normal istehlak səbətinə ödəməyə zəmin yaradır. Bunun sayəsində müavinətlərin verilməsi və qiymətlərində aşağı salınması istehlakı artıran amillərdən sayılır.

Mövzunun başında dediyimiz kimi, ölkənin mərkəzi büdcəsi xərcləri əksər iqtisadi proseslərə təsirsiz ötürür və gəlirlərin bölgüsündə bu proseslərdən biridir. Büdcə xərcləri gəlirlərin bölgüsünə real və transfert xərcləri şəklində təsir edir. Real xərclər qrupu əhalinin tələb normasına birbaşa təsir göstərir. Buna görə də real xərclərin artımı məşğulluğun artımına və işsizliyin düşməsinə səbəb olur və həmçinin infilyasiya, durğunluq, böhran dövründə nisbətən az gəlirli təbəqənin gəlirlərinin çoxalmasına səbəb olur. Transfert xərcləri gəlir bölgüsünə iki cür təsir edir: ya bərabərlik halına gətirir yəni bərabərsizliyi artırır. Yəni, transfert xərcləri əhalinin bir təbəqəsinin gəlirlərini daha çox artırdığı halda, başqa bir təbəqənin gəlirlərini aşağı salır. Dövlət transfert xərclər vasitəsilə isdən ilən vaxt az məsrəfli təbəqələrin gəlirlərini artırma yadək azalda bilər. Beləki, subsidiya, dotasiya və.s bu tip yardımların əhalinin müəyyən hissəsinin gəlirlərini artırması səbəbindən ümumilikdə əhali arasında gəlir paylanması sahəsində qeyri-bərabərlik mövcud olur.

Ölkənin mərkəzi büdcəsinin xərclərinin iqtisadi proseslərə təsirsiz keçmədiyi kimi ölkələrin iqtisadi siyasətlərinin həyata keçirilməsində də başlıca rol oynayırlar. Bildiyimiz kimi, isdənیلən dövlət həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətlər nəticəsində öz iqtisadiyyatlarını sabit və daim inkişaf vəziyyətində, böhransız və dayanıqlı şəraitdə saxlamağa çalışır. Dövlətlərin iqtisadi siyasətlərinin əsas məqsədi olan əhalinin tələbatlarının ödənilməsidir. Bu tələbat isə düzgün iqtisadi siyasət sayəsində həm maliyyə, həm dəki pul ehtiyatlarının təminatı və düzgün, təyinatı üzrə bölüşdürülməsi sayəsində ödənilir. İqtisadi siyasətin aparıcı qolları olan büdcənin xərcləri və gəlirləridir. Büdcə xərcləri özü milli məhsulun formalaşmasında xüsusi paya sahib olan kənd təsərrüfatı, rabitə, balıqçılıq, sənaye, nəqliyyat, meşə təsərrüfatı, tikinti, mənzil-məişət, və.s sahələrin xərclərinin maliyyələşməsini təmin edir. Bununlada dolayı yollada olsa milli məhsulun yaradılmasında vacib rola malikdir.

Sonrakı mövzuda biz daha ətraflı büdcə xərclərinin təsnifatına və strukturuna toxunacağıq. Qısca qeyd edəkki, insanların sağlamlığının, təhsilinin təmin edilməsi, elmi-tərəqqinin yüksəldilməsi üçün mərkəzi büdcə olan dövlət büdcəsindən maliyyə vəsaitləri ayrılmışdır. Dövlət xərclərinin belə forması milli istehsalın yaradılmasında, təkmilləşdirilməsində əsasdır. Büdcənin əsas istiqamətlərindən və əhali üçün təxirəsalınmaz əhəmiyyətə malik olanlardan birində sosial sferaya çəkilən xərclərdir. Sosial sferaya çəkilən xərclər ölkə əhalisinin kasıblıq səviyyəsi, əmək haqqlarının səviyyəsi, məşğulluğun səviyyəsi, işsizliyin səviyyəsi, verilən güzəştlərin həcmi nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir. Hər yerdə olduğu kimi respublikamızda əhalinin sosial şəraiti və həmçinin maddi rifahı səviyyəsi yüksəldilməlidir, çünki bu siyasi sabitliyin ən mühüm açarlarından biri, hətta birincisidir.

Hər bir dövlətdə olduğu kimi ölkəmizdə də vəsaitlərin səmərəli sərfiyyatı sahəsində diqqətəlayiq işlər görülür. Bunlar isə ciddi iqtisadi islahatlar sayəsində edilir. İndiki şəraitdə isə həməən addımların atılması artıq məcburidir, çünki ötən iki il müddətində qeydə alınmış devalvasiyalar bizi maliyyə böhranına çəkmişdir. İslahatların indiki zamandada davam etdirilməsi Respublikamızda dövlət xərclərinin düzgün, təyinatı üzrə sərf olunmasını şərtləndirən əsas şərtlərdən biridir. İndi isə

ölkəmizdə büdcənin səmərəli xərclənməsini nələrin şərtləndirdiyini ətraflı izah etməyə çalışacağıq:

■ Əksmərkəzləşdirmə fəaliyyətinin dövlət vəsaitlərinin sərfiyyatında və büdcənin formalaşmasında əhəmiyyəti heçdə az deyildir. Beləki, əksmərkəzləşdirmə prosesi dövlət büdcəsinin maliyyə yükünün azaldılmasına və məsuliyyət bölgüsündə tarazlıq yaradılmasına zəmin yaradır. Bunun səbəbinin büdcədən aktiv iqtisadi vasitə kimi yararlanılması olduğunu artıq bilirik və həmçinin yığım forması kimidə müşahidə olunması mümkündür. Ona görə də əksmərkəzləşdirmə fəaliyyəti istiqamətində mühüm işlər görülməlidir. Mühüm işlər dedikdə isə əsasən aşağıdakı iki sferada görülən işlər nəzərdə tutulur:

- Bələdiyyələrin fəaliyyətinin sistemləşdirilməsi və gücləndirilməsi;
- Büdcə iştirakçılığı səviyyəsinin artırılması.

■ Ölkəmizdə büdcə xərclərinin idarə olunmasında yerli özünüidarəetmənin inkişaf etdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bunu biz Sumqayıt Şəhər Bələdiyyəsinin büdcəsiylə ümumi şəhər büdcəsini müqayisə etməklə əyani şəkildə görə bilirik. Beləki, Sumqayıt Şəhər Bələdiyyəsinin büdcəsi Respublikamızın ərazisində öz maliyyə imkanlarına görə qabaqcıl bələdiyyələrdən sayılır. Buna baxmayaraq, Sumqayıt şəhərinin ümumi büdcəsi dövlət büdcəsindən aldığı dotasiyalara və digər yardımlara görə ön cərgələrdən yer tutur. Məhz bu uyğunsuzluqların sayını azaltmaqdan ötrü təcili surətdə yerli özünüidarəetmənin yaxşılaşdırılması üçün xüsusi olaraq dövlət proqramları hazırlanmalıdır.

■ Büdcənin maliyyə vəsaitlərinin səmərəliliyini şərtləndirən amillərdən biridə büdcə xərcləmələrində prioritetlərin müəyyən olunmasıdır. Ümumən büdcə xərclərinin səmərəliliyini artırmaq üçün son zamanlarda çoxlu sayda islahatlar keçirilmişdir. Prioritetlərin müəyyən olunmasında bu islahatlar çərçivəsində mümkün olmuşdur. Amma onuda demək lazımdır ki, prioritetlərin müəyyən olunması siyasi qərarlardır. Deyilənləri nəzərə alaraq, dövlət rəhbərimiz ölkənin büdcəsinin maliyyə vəsaitlərinin inkişaf istiqamətlərinə müvafiq şəkildə

təyinatı və əsasəndə səmərəli xərclənməsi istiqamətində tapşırıqlar vermişdir. Ölkənin inkişaf prioritetlərinin müəyyən olunmasından sonra onun lazımı miqdarda vəsaitlərlə əhatə olunması və hansı fayda verməsi isə artıq iqtisadi bir məsələdir və bu sahədə nəzərə çarpacaq işlər görülür, bu işlərin edilməsi ölkə prezidentinin siyasi və iqtisadi iradəsindən asılı olaraq davam etdiriləcəkdir.

Ölkəmizin büdcə xərclərinin idarəedilməsində və eynilə gəlirlərin formalaşmasında xaricə inteqrasiyanın əhəmiyyəti heçdə az deyil. Respublikamızın dünyanın təsərrüfat sistemində inteqrasiya olunması üçün iqtisadi birlik və təşkilatlarla, xarici dövlətlərlə, beynəlxalq əhəmiyyətli təşkilatlarla əlaqələrinin gücləndirilməsinə çalışmalıdır. Buna görə Respublika qanunvericiliyinin, standartlarının Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və başqa dünyəvi əhəmiyyətə malik tələblərə uyğunlaşdırılması sürətləndirilmişdir. Bütün bunlar dövlətin xarici iqtisadi siyasəti üçün əvəzəlməz əhəmiyyətə malikdir, çünki ölkənin istehsal etdiyi məhsulların xaricə çıxarılması üçün zəmin yaradacaq və həmçinin daxili bazarı haqsız rəqabətdən qoruyacaqdır.

Bu bölmədə bizə aydın oldu ki, ölkənin mərkəzi büdcəsi ölkənin iqtisadiyyatının, maliyyə sisteminin formalaşdırılmasına və inkişaf səviyyəsinə hiss olunacaq dərəcədə təsir göstərir. Asanlıqla deyə bilərik ki, ölkənin həm sosial, həm də iqtisadi həyatının tamamında dövlət büdcəsinin xidmətləri mövcuddur. Birinci fəslin birinci bölməsində büdcə haqqında hüquqi-normativ aktın qəbul edilməsini artıq demişik və bu, büdcənin qanun səviyyəsində əhəmiyyətli olduğunu bizə bir daha isbat edir. Bu qanunlara görə ölkə əhalisinin hər bir kəsi, həmçinin hüquqi şəxslər ölkə büdcəsinin xərc, eynilə gəlir hissələrinin formalaşmasında iştirak edərək qarşılıqlı qoyulmuş öhdəlikləri yerinə yetirməyə borcludurlar, bunlara əməl edilmədikdə isə qanunlarla müəyyən olunmuş şəkildə cəzalandırıla bilərlər.

1.3 Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin xərclərinin təsnifatı

Dövlət və bölgələrin idarəetmə strukturlarının səlahiyyətlərinə daxil olan öhdəliklərin reallaşdırılmasından ötrü zəmin yaradan büdcə sisteminin özüdür. Bu vəzifə, öhdəlik, funksiyalar birlikdə ölkə büdcəsinin xərcləri sistemini yaradır. Büdcənin xərcləri büdcənin təsnifatına əsasən müəyyənləşdirilən xərclərdir. Büdcə xərclərində funksional, iqtisadi və inzibati olmaqla 3 böyük istiqamət üzrə təsnifləşdirilir.

“Büdcə sistemi haqqında” qanunda göstərildiyi kimi xərclər iqtisadi istiqamət üzrə aşağıdakı qruplara bölünür:

- Əsaslı xərclər qrupu - ölkənin innovasiya və investisiya xərclərinin məcmusunu ifadə edir. Bu xərclərə əsaslı vəsaitlərin alınması, əsaslı yenidən təmir, başqa ölkələrə kredit verilməsi və daxildə kreditlərin verilməsi, torpaq aktivlərinin alınması və.s aiddir
- Cari xərcləri qrupu əsaslı xərclər qrupuna daxil olmayan, hakimiyyəti strukturlarının, bölgələrin idarəetmə strukturlarının, yerli büdcə idarələrinin xərcləridir. Buraya faizlərə görə qaytarılmalar, əmək haqqı fondunun xərcləri, daxili və xarici borclar üzrə verilən ödənişlər, müəssisələrə kömək üçün ödənişlər, əhaliyə verilən vəsaitlər və.s aiddir.

Sonuncu büdcə barəsindəki qanuna nəzərən Nazirlər Kabineti “Vahid büdcə təsnifatı”nın təsdiq edilməsi barəsində 2004-cü ildə qərarını qəbul etdi. Bu qərar özündə büdcə xərclərinin əksərən istifadə edilən bölgüsü olan funksional bölgünü birləşdirir. Ümumiyyətlə isə büdcə layihəsi müzakirə olunanda, icra və təsdiq olunanda demək olarki həmişə xərclərin funksional istiqaməti üzrə bölgüsü əsas götürülür və büdcə haqqında qanunverici aktlarda xərclərin funksional təsnifatı verilir. Buna görə də biz daha ətraflı funksional bölgüyə nəzər yetirəciyik. Funksional təsnifata görə ölkə büdcəsinin xərcləri bölmələrə, onlarda uyğun olaraq müəyyən qruplara ayrılır. Büdcənin funksional təsnifata görə bölgüsü aşağıdakı kimidir:

- Ümumi dövlət xidmətlərinə aiddir - icra hakimiyyəti və bölgələrin idarəetmə strukturları; xarici iqtisadi yardım; elm; büdcələr arasındakı transfertlər; borc üzrə xidmətlər və.s;
- Müdafiə bölməsinə daxildir- milli təhlükəsizlik; müdafiə qüvvələri; müdafiə sahəsində aparılan tədqiqatlar və.s;
- Hüquq-mühafizə, məhkəmə hakimiyyəti bölməsinə aiddir- bu sahələrdə yerinə yetirilən proseslər; eynilə bu bölməyə məxsus olan strukturlar və.s;
- Təhsil bölməsi ölkənin uşaqlara, şagirdlərə, tələbələrə göstərdiyi xidmətlərdir. Dövlətin təhsil siyasətinin yerinə yetirilməsi, təhsil sahəsində dövlət tədbirlərinin yerinə yetirilməsi, təhsil müəssisələrinin lazımı texnika və əşyalarla təchiz edilməsi sahəsində çəkdiyi xərclər təhsil bölməsinin xərclərini təşkil edir;
- Səhiyyə bölməsi xəstəxanaların, tibb məntəqələrinin, klinikaların və digər tibbi məntəqələrin yaradılması və saxlanmasına dair vəsaitləri təşkil edir. Bölmənin xərclərinə aiddir - poliklinikalar və ambulatoriyalar; xəstəxanalar; tibbi avadanlıq və məmulatlar; səhiyyə sahəsində tətbiq edilən tədbirlər və.s;
- Sosial-müdafiə və sosial təminat sahələrinin xərcləri hər bir kəs və ya ümumi şəkildə göstərilən xidmətlər üzrə vəsaitləri özündə birləşdirir. Bu bölməyə isə bunlar aiddir- hər iki sahədə keçirilən tədbirlər, hər iki sahə ayrılıqda və digər bölmələrə aid olmayan xidmətlər;
- Mənzil-kommunal təsərrüfatı bölməsinə daxildir - su təsərrüfatı; mənzil təsərrüfatı; kommunal təsərrüfat; mənzil-kommunal təsərrüfat sahəsində tətbiqi tədqiqatlar və.s;
- İqtisadi fəaliyyət bölməsi - çoxsahəli inkişaf layihələri; kommersiya fəaliyyəti; iqtisadi fəaliyyətin başqa növləri və.s;
- Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq və ətraf mühitin mühafizəsi bölməsinə daxildir- adını çəkdiyimiz sahələr, həmin sahələrə məxsus xərclər;
- Sənaye, faydalı qazıntılar və tikinti bölməsinə aiddir- faydalı qazıntılar; geodeziya; xəritəçəkmə kimi sahələrdə reallaşdırılan xərcləmələr;

- Nəqliyyat və rabitə xərcləri eynilə yalnız həmin sahələrə məxsus olan xərcləri özündə ehtiva edir;
- Əsas bölmələrə məxsus olmayan xidmətlər - məqsədli şəkildə təchiz edilən büdcə fondları və həmçinin ehtiyat fondlarının təchiz olunması və saxlanılmasından ötrü sərf olunan vəsaitlər;

Büdcə barəsində qanuna görə büdcə xərclərinin bölgüsünün üçüncü təsnifatı inzibati təsnifatdır. Bu təsnifat üzrə xərclərə adındanda göründüyü kimi inzibati orqanlara, yəni dövlət orqanlarına çəkilən xərclər, müxtəlif bölgələrin büdcələrinə verilən maliyyə yardımları (dotasiyalar, subsidiyalar), Naxçıvan Muxtar Respublikasına ayrılan dotasiyalar və.s xərclər aiddir.

Mövzumuzun əvvəlində qeyd etdikki, xərcləmələrin üç böyük istiqamət üzrə bölgüsü sistemində funksional bölgü daha əhəmiyyətli sayılır və hətta büdcə haqqında qanunlarda xərclərin funksional yöndə bölgüsünün verildiyinidə demişik. İndi isə ayrı-ayrılıqda yuxarıda göstərdiyimiz xərclərin funksional bölgü istiqamətlərini ətraflı şərh etməyə çalışacağıq. İlk növbədə qısa olaraq dövlət orqanlarının saxlanması xərclərinə toxunaq. Ölkəmizdə dövlət büdcəsinin maliyyə vəsaitləri hakimiyyət orqanlarının saxlanmasına həddindən artıq çox sərf olunur. İlk öncə respublikamızda dövlət hakimiyyətinin Konstitusiyamıza görə hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipinə əsaslandığını deməliyik. Bölgü 3 istiqamətdə aparılır: Ölkəmizdə Qanunvericilik hakimiyyətini Milli Məclis, İcra hakimiyyətini ölkə prezidenti, Məhkəmə hakimiyyətini isə məhkəmələr (Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikası Ali məhkəməsi və digər ixtisaslaşmış məhkəmələr) həyata keçirirlər. Son illərdə büdcə-vergi siyasətinə əsasən idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi, idarəetmə sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yönündə işlərin aparılması və əsasəndə bu tip xərclərin azaldılması sahəsində tədbirlər görülür. Misal olaraq, biz dövlət qulluğuna qəbulda şəffaflığı yüksəldən, onların sosial müdafiəsinin təminatına haqq qazandıran qanunların qəbulunu və mövcudluğunu göstərə bilərik.

Dövlət orqanlarının saxlanması xərclərindən sonra büdcə xərclərinin kəmiyyətinə görə fərqlənən bölməsi olan sosial yönümlü xərcləri nəzərdən keçirəciyik. Müasir dövrümüzdə istehsal sahələrinə aid olmayan sahələr ölkə əhalisinin həyatında vacib yer tutur. Mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, idman, incəsənət sahələrini özündə birləşdirən sosial infraqurktura ölkənin təsərrüfat kompleksində əsas rola malikdir. Sosial infraqurkturanın inkişaf səviyyəsi maddi istehsal sahələrinin inkişaf səviyyələrindən, burada yaradılan milli gəlirdən və həmin gəlirin sahələrarası bölgüsündən asılıdır. Sosial infraqurktura məhsuldar qüvvələrə birbaşa təsir edir. Heç şübhəsiz, maddi istehsal bölmələri əhalini lazımı ərzaq məhsullarıyla təmin edir, lakin maddi istehsal sahələrinin fəaliyyəti sosial infraqurktursuz mümkündür deyil. Sosial infraqurktura işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı və istehsalın inteqrasiyalaşdırılması amillərindən biridir. Bir sözlə desək, sosial infraqurktura ölkənin iqtisadi inkişafının sosial sürətləndiricisidir. Müasir dövrümüzdə hələdə sosial infraqurkturun inkişafa ehtiyacı vardır. Bu zərurət ondan yaranır ki, hələdə əhalinin tələbatı tam ödənilmir. Sosial yönlü xərclərə maliyyə vəsaitlərinin artırılması tələb olunur. Sosial yönümlü xərclər büdcə vəsaitlərindən, müəssisələrin və əhalinin vəsaitlərindən gələnlərlə təmin edilməyə çalışılır. Bu mövzumuzda sosial yönümlü xərclər haqqında azda olsa məlumat verməyə çalışdıq, amma daha geniş şəkildə və ayrıldığı kateqoriyalar üzrə yalnız sosial yönümlü xərclərə məxsus olan bölməmizdə (II fəslimizin ikinci bölməsində) daha ətraflı danışacağıq.

Ölkəmizin təhsil sistemində məktəbəqədər təhsil müəssisələrindən başlayaraq diplom alana kimi və hətta diplomdan sonrakı təhsildə daxil olmaqla geniş bir sahə daxil edilir. Təhsil sistemində məktəbəqədər müəssisələr, orta təhsil müəssisələri, ixtisasartırma institutları, ali təhsil müəssisələri həmçinin bu cür müəssisələrə rəhbərlik edən idarə və müəssisələrdə daxildir. Təhsil sahəsi xərcləridə uyğun olaraq həmin müəssisələrin saxlanması xərclərini, dövlət sifarişli tələbələrin maliyyələşdirilməsi xərclərini və müəyyən təhsil proqramlarının, tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi xərclərini əhatə edir.

Sosialyönümlü xərclərin tərkibində səhiyyə sahəsinə xərcləmələr əhəmiyyətli paya sahibdirlər. Respublikamızda mövcud olan səhiyyənin hər bir növünün inkişafı üçün vacib addımlar atılaraq, islahatlar keçirilir. Əsasəndə tibbi sığorta mexanizminin yaradılmasına və möhkəmləndirilməsinə çalışılır. Səhiyyə sahəsindəki islahatlar və tədbirlər birinci növbədə ilkin səhiyyə xidmətləri üzrə aparılır. Keçmiş dövrdə yəni, Sovet dövründə xəstəxanaların tikilməsi, çarpayıların sayının artırılması daim diqqət dairəsində olmuşdur. Ancaq son dövrlərdə əhalinin mümkün qədər böyük hissəsinin sağlamlıq vəziyyətinin yaxşılaşdırılması yönündə işlər görülür. Əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılması və qorunması istiqamətində səhiyyə sektorunda bir-birini izləyən mühüm və əsaslı işlər görülür.

Respublikamızda istifadə olunan sosial müdafiə və sosial təminat sistemi MDB ölkələrinə oxşar olsada, xərclərin sərf olunduğu istiqamətlərə görə fərqlənir. Çünki, ölkəmizdə dövlətin himayəsində milyonlarla qaçqın, müharibə əlilləri və çoxuşaqlı ailələr mövcuddur. Bu isə ümumilikdə əhalimizin təxmini 40 faizi deməkdir. Məcburi köçkünlərə edilən yardımlara: müvəqqəti yaşayış sahələri və işlə təminat; təhsil hüququnun təminatı; tibbi təminat; sosial təminat; vergi güzəştləri; mənzil-kommunal və nəqliyyata güzəştlər və.s daxildir. Həmçinin məcburi köçkünlərə iş qabiliyyətini itirilməsinə görə ödənilən sığorta ödənişləri staj illərindən asılı olmayaraq maaşın tam həcmində ödənilir. Qeyd etdiyimiz çatışmazlıqların aradan götürülməsindən ötrü 1999-cu ildən Nazirlər Kabineti yanında Məcburi Köçkünlərin Sosial Müdafiə Fondu yaradılmış və əsas məqsədi yuxarıda qeyd etdiklərimizlə birgə sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair layihələrin reallaşdırılmasına vəsaitin ayrılmasıdır. Müdafiə xərcləri qoluna adi olan pensiya xərcləri aparıcı və mühüm mövqe yerə malikdir. Buna görə də ölkəmizin müstəqillik qazandığı tarixdən sonra ilk qəbul etdiyi qanunlardan biridə “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” olmuşdur. Qüvvəyə mindikdən (1993-cü il yanvarın 1-i) indiki dövrümüze qədər əlavələr və dəyişikliklər olmuşdur. Ölkə əhalisinə pensiyaların təyin olunmasının növləridə bu qanunla müəyyənləşdirilmişdir. Birincisi, əmək pensiyalarıdır. Əmək pensiyalarında yaşa əsasən, əlillik səbəbindən, ailə başçısını itirdiyinə, xidmət illərinə görə təyin

olunur. Pensiyaların ikinci qolunu isə sosial pensiyalar təşkil edir. Kompensasiya xarakterli xərclər əvvəllər mövcud olmuş və sonralar ləğv olunmuş əsas xidmətlərə görə verilən güzəştlərin əvəzində əhalinin müəyyən təbəqəsinə verilən aylıq müavinətlərdir. Bu kompensasiyalar Çernobıl qəzası əlillərinə, dövlətin mütəqilliyi uğrunda baş vermiş döyüşlərdə əlil və şikəst olmuş şəxslərə, Böyük Vətən müharibəsi əlillərinə, həlak olmuş döyüşçülərin dul arvadlarına şamildir. Cari mövzumuzda sosial yönümlü xərclər haqqında azda olsa məlumat verməyə çalışdıq, amma daha geniş şəkildə və ayrıldığı kateqoriyalar üzrə yalnız sosial yönümlü xərclərə məxsus olan bölməmizdə (“Büdcəmizin sosial yönümlü xərclərinin müasir vəziyyətinin təhlili” bölməsi) daha ətraflı danışacağıq.

Hüquq-mühafizə, müdafiə və ölkənin təhlükəsizlik təminatı xərcləri suverenliyimizin, müstəqilliyimizin, maddi, mənəvi dəyərlərlərimizin saxlanmasını təmin edən milli təhlükəsizliyinin yaradılması və inkişafından meydana gəlir. Müdafiə xərcləri Müdafiə Nazirliyi və onun tərəfindən ölkənin müdafiəsini təmin etməkdən ötrü xərclərin maliyyələşdirilməsinin qruplaşdırılmasıdır. Müdafiə xərcləri müəyyən edilərkən, qruplaşdırılarkən və tətbiq olunarkən büdcə proseslərinin bir sıra xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Silahlı Qüvvələrin saxlanması xərcləri dövlətin müdafiə xərclərinin özəyini təşkil edir. Silahlı Qüvvələr ölkəmizin torpaqlarının toxunulmazlığına, suverenliyinə, müstəqilliyinə və dövlətə qarşı təxribat, hücum olarsa onun aradan götürülməsinə xidmət edir. Müasir dövrümüzdə vətənimizin iyirmi faizinin işğalda olması və müharibə vəziyyətində yaşamağımız nəzərə alınarsa, Silahlı Qüvvələrin saxlanması xərclərinin çoxaldılması, silah və texniki bazanın möhkəmləndirilməsi daha çox xərc tələb edəcəkdir. Bu sahədə Silahlı Qüvvələrin tərkibində ixtisaslı kadrların sayının artırılması, hərbi qulluqçuların müasir silahlarla təchiz edilməsi, hərbi xidmətdən təxris olmuş şəxslərin həm maddi, həm dəki sosial vəziyyətlərinin yüksəldilməsi, Silahlı Qüvvələrin komplektləşdirilməsi xərclərinin maliyyələşdirilməsi əsaslı yer tutur. “Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri haqqında” qanununa görə ölkə başçımızın təqdimatına əsasən Milli Məclisin təsdiq etməsiylə müdafiə təminatı üçün maliyyə vəsaitlərinin miqdarı müəyyən olunur.

Silahlı Qüvvələrin maliyyə təminatı ölkə büdcəsindən ayırmalar hesabına reallaşdırılır. Müdafiə xərcləridə öz növbəsində funksional təsnifata əsasən aşağıdakı istiqamətdə qruplaşdırılır:

■ Mülki Müdafiə və hərbi ehtiyatların ödənilməsi:

- Ordu və donanmanın saxlanması xərcləri;
- Mülki Müdafiə tədbirlərinə xərclər;
- Silahların və texnikanın alınmasına sərf olunan maliyyə vəsaitləri.

■ Müdafiə sahəsində elmi-tədqiqat və konstruktor-təcrübə işlərinə aid xərclər;

■ Digər bölmələrə xas olmayan xərclər.

Respublika büdcəsinin xərclərinin tərkibində əsaslı yer tutan xərclərə nəqliyyat və rabitə, mənzil-kommunal, kənd təsərrüfatı sahəsi, sənaye və tikinti, yanacaq və enerji, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq və ovçuluq sahələrinin xərcləri aiddir. Bu xərc qruplarını ayrılıqda nəzərdən keçirərək əsasən hansı istiqamətlərə xərcləndiyini başa düşəciyik. Birinci mənzil-kommunal sahəsinə nəzər salaq. Deməli, mənzil-kommunal sahəsinin xərcləri müasir cəmiyyətdə insan fəaliyyətinin əsas sahələrindən biridir. Bunun səbəbi odurki, mənzil-kommunal xidməti istehsal prosesində dolayıda olsa iştirak edir. Çünki, mənzil-kommunal xidməti istehsal sahələrini işıq, su, elektrik və başqa lazımı ehtiyaclarla təmin edir, işçilərin həyat şəraitini yaxşılaşdırır və beləliklə də mənzil-kommunal xidməti istehsal prosesində iştirak edir. Mənzil-kommunal sahəsi xalq təsərrüfatının əsaslarından olmaqla bərabər maliyyə vəsaitinə ehtiyac duyur. Bunun üçündə mənzil-kommunal xidməti dövlət büdcəsiylə qarşılıqlı əlaqədədir. Mənzil-kommunal xidmətinə aid olan alt sahələrə istilik-enerji təsərrüfatı, mənzil təsərrüfatı, su kəməri-kanalizasiya təsərrüfatı, yaşayış yerlərinin abadlaşdırılması və yaşıllaşdırma daxildir.

Kənd təsərrüfatı, balıqçılıq, ətraf mühitin mühafizəsi, meşə təsərrüfatı sahəsi, ovçuluq sahələrinin xərclərinə birlikdə nəzər salacıyıq. Bu sahələrə aid edilən xərclər belə qruplaşdırılır: kənd təsərrüfatı xərcləri, meşə təsərrüfatı xərcləri, ovçuluq və balıqçılıq sahəsi xərcləri, hidrometeorologiya xərcləri, ətraf mühitin mühafizəsi üçün xərclər. Kənd təsərrüfatı sahəsinin xərcləri çıxmaq şərti ilə digər sahələrin xərcləri

əsasən Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi vasitəsilə maliyyələşdirilir. Sənaye, həmçinin tikinti sahəsinin xərcləri isə son illərdə ölkə büdcəsində yerini artırmağa başlamışdır. Artıq bizə məlumdurki, ölkədə əsas sənaye sahələri neft sənayesi, neft maşınqayırması, kimya sənayesi və.s sənaye sahələridir. Respublikamız mövcud potensialı aşkar etmək və adlarını sadaladığımız sahələrin yüksək inkişafına çatmaq üçün müəyyən tədbirlər görür. Ölkəmizdə tikinti sahəsinə ayrılan xərclərin çox hissəsi isə investisiya şəklində təsərrüfat subyektlərinə qoyulur. Son dövrlərdə tikinti sahəsinin inkişafı dövlət büdcəsindən bura daha çox maliyyə vəsaitinin yönəldilməsi ilə bağlıdır. Həmçinin qəbul edilmiş “İnvestisiya Proqramı” investisiya xərclərinin strukturunda büdcə xərclərinin artırılmasını və investisiya xərclərinin tərkibi strukturunun təkmilləşdirilməsinə nəzarət edir. Nəqliyyat, həmçinin rabitə sahələrinə nəzər yetirsək görürükki, dövlət büdcəsindən həmin sektorlarda maliyyə vəsaitləri çox xərclənmişdir. Nəqliyyat xərclərinə aşağıdakı əsas xərcləri göstərə bilirik:

- Bakı şəhər İcra Hakimiyyətinin yol təsərrüfatı xərcləri;
- Bakı Metropoliteniylə bağlı maliyyə vəsaitləri. Buraya vaqonların təzələnməsi və metronun fəaliyyətini təmin və tənzim etmək üçün yardımların ayrılması aiddir;
- Hava Yolları konserninə ayrılan vəsaitlər. Buraya həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasına gedişlə əlaqədar yaranan zərərlərin ödənilməsidə daxildir;
- Ölkənin Nəqliyyat Nazirliyinə ayrılan maliyyə vəsaitləri: Buraya avtomobil yollarının abadlaşdırılması və nəqliyyat fəaliyyətinin tənzimlənməsindən ötrü büdcədən verilən vəsaitlər daxildir.

Dövlətin iqtisadi sferasıyla əlaqədar ancaq digər bölmələrlə əlaqəsi olmayan xərclərdə ölkə büdcəsinin xərclərinin tərkibinə daxildir. İlk əvvəllər dövlətin iqtisadi fəaliyyət ilə əlaqəli olan sahəsi üzrə yalnız kiçik sahibkarlıq üzrə xərclər sərf olunurdu. Davamı olaraq isə artıq iqtisadiyyatla əlaqədar və əsas bölmələrə aidiyyəti olmayan xərclərin həcmi məqsədli surətdə artmağa başladı. Məsələn “Ehtiyat Fondunun vəsaitindən istifadə edilməsi haqqında” əsasnaməyə görə, dövlət tədbirlərinə vəsait büdcədən tamamilə xərclənib bittikdən sonra Ehtiyat Fondunun

vəsaitlərindəndə faydalanmaq olar. Ancaq Ehtiyat Fonduna dair sərəncam hüququ Nazirlər Kabinetinə məxsusdur. Ehtiyat Fondundan təbii fəlakətlərin, fəvqəladə halların, dövlətin büdcəsində göstərilməyən və digər gözlənilməz proseslərin yaratdığı dağıntıların təmizlənməsi, lazım gəldikdə dövlət əhəmiyyətinə malik layihə və tədbirlərin reallaşdırılması üçün maliyyə vəsaitləri ayrıla bilər. Ehtiyat Fondundan faydalanmaq hüququ artıq büdcə ilinin axırında başa çatır. Ehtiyat Fondundan əlavə məqsədli büdcə fondlarında fəaliyyət göstərir. Məqsədli büdcə fondları ölkənin mərkəzi büdcəsinin (dövlət büdcəsinin) nəzdində yaradılır və konkret iqtisadi tədbirlərin reallaşmasına sərf olunur. Büdcə barəsində axırıncı səfər qəbul olunmuş qanuna əsasən məqsədli büdcə fondları ölkənin mərkəzi büdcəsi, muxtar respublikanın büdcəsi və bölgələrin büdcələri tərkibində yaradılan və konkret proqramların reallaşdırılması üçün sərf olunan maliyyə vəsaitləridir və müstəqil şəkildə mədaxil mənbələrinə malikdirlər. Bu fondların həm gəlir, həm dəki xərcləri büdcənin eyni adlı hissələrində ayrıca qeyd olunmaqla xəzinadarlığın əliylə həll edilir. Bu fondların maliyyə vəsaitləri səmərəli şəkildə və təyinatları istiqamətlərində düzgün xərclənməlidir və digər səbəb-məqsədlər üçün xərclənməsi qadağandır. Xərclənməmiş qalmış vəsaitlər isə bir sonrakı ilin büdcəsinin gəlirlər hissəsində yer tutur. Həmən fondların müstəqil mədaxil mənbələri olmadıqda isə onlar müvafiq büdcələrin tərkibində xərc kimi nəzərə alınır və ilin sonunda istifadə olunmamış vəsaitlər maliyyələşdirmə mənbəyinə qaytarılır.

Dövlət borcu ilə əlaqədar məsələlər “Dövlət borcu haqqında” qanunla nizamlanır. Dövlət borcuyla əlaqədar xərclər büdcə xərclərinin əhəmiyyətli və əsası etibarı ilə mühüm hissəsidir. Respublikamızın dövlət borcu daxili və xarici hissələrə parçalanmaqla iki tərkibdən ibarətdir. Milli və digər xarici valyutalarda ifadə olunmuş öhdəliklər ölkəmizin təxirəsalınmaz sosial-iqtisadi xərclərinin maliyyələşdirilməsi, büdcə kəsrini bağlamaq üçün Azərbaycan hökumətinin fiziki şəxslərə, xarici dövlətlərə, təşkilatlara, hüquqi şəxslərə müvafiq faizləri ödənilməklə qaytarmalı olduqları maliyyə vəsaitləridir. Dövlətin borcunun tərkibini yaradanlardan biri olan daxili borcu ölkənin borcunun tərkibini təşkil etməklə, maliyyə orqanının

hökumətin adından Respublika daxilində şəxslər və təşkilatlarla bağlanmış müqavilələr üzrə borc vəsaitlərinin valyutamızda ifadəsidir. Borcun tərkiblərindən ikincisi olan xarici borc isə respublikanın borcunun tərkibini təşkil etməklə, maliyyə orqanının hökumətin adından xarici təşkilatlarla və şəxslərlə, həm də beynəlxalq səviyyəli maliyyə-kredit təşkilatlarıyla bağladığı müqavilələr əsasında aldığı borclar və yerinə yetirdiyi öhdəliklərin məcmusudur. Ümumiyyətlə, dövlət borcları normal və təyinatına görə istifadə olunarsa əhali və dövlət üçün xeyri çox olur amma, cari istehlak və təyinatından kənar istifadə olunarsa o zaman ölkə əhalisi üçün böyük bəlaya çevrilir. Dövlət adından borc almaq səlahiyyəti hər kəsə verilmir və o hüquqa sahib müvafiq dövlət əhəmiyyətli icra strukturları tərəfindən alınmış dövlət borcunun həcmi, sərfiyyatı və borca xidmət ilə əlaqədar çəkilən xərclər ölkə büdcəsində mütləq göstərilir. Həm beynəlxalq təşkilatlarla və digər beynəlxalq əhəmiyyətli kredit, maliyyə təşkilatlarıyla bağlanmış sazişlər əsasında ölkədə reallaşdırılan iqtisadi proqram və tədbirlərin çoxaldılması, həm dəki sərhədlərimiz daxilində vacib sayılan istiqamətlər üzrə proqramların, layihələrin pulla təminatı üçün dövlət zəmanətləri verilir. Əgər büdcədə lazımı qədər vəsait yoxdusa o zaman hökumət borc alır və bu borcun ödənilməsindən ötrü gələcək illərin büdcəsində müvafiq maliyyə vəsaitləri ayırır. Dövlət zəmanətinin verilməsi məsələsinə investisiya proqramı çərçivəsində Maliyyə Nazirliyi və başqa əlaqədar orqanlar tərəfindən baxılaraq rəy verilir. Mütləq burada deməliyikki, ölkə büdcəsinin gəlirlərinin miqdarına baxmadan ölkənin borcu tam zamanında və həcmində geri qaytarılmalı, faizlər isə kredit barəsindəki sazişlərə və ya ölkədəki qiymətli kağızların şərtlərinə əsasən verilməlidir. Dövlət borcalma zamanı fərdi şəxslərin, müəssisələrin, təşkilatların yığdıqları vəsaitləri mənimsəyir və daha sonrada vaxt bitdikdə geri qaytarır. Borcalma prosesi həm dövlətə gəlir gətirdiyi kimi eyni vaxtda büdcə xərclərinin miqdarının artımına gətirib çıxarır. Dövləti borc almağa məcbur edən səbəblər isə çox vacib xərclərin lazım olan vaxtdan gecikmədən və tam həcmində maliyyələşdirilməsidir, çünki bu cür xərclər həmişə vergilər və digər gəlirlər hesabına ödənilməyədə bilər. Vergilərin və digər ənənəvi gəlirlərin artırılması imkanları geniş olsada, elə xərclər meydana gəlirki ödəmək mümkün

olmur. Bu kimi xərclərə təbii fəlakətlər, hadisələr, fəvqəladə hallar, müharibə və.s kimi xərclər misal ola bilər. Dövlətin borclanması və borclarını idarə etməsi mürəkkəb prosesdir, dövlət maliyyə siyasətində mühüm hissəsidir. Bizim ölkəmizdə dövlət borcları müddətinə görə qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli olmaqla 3 yerə bölünür. Respublikamızın dövlət borcunun tərkibi və formaları aşağıdakılar ola bilər:

- Hökumət tərəfindən buraxılan qiymətli kağızlar qismindəki dövlət əhəmiyyətli istiqrazlar;
- Hökumətin aldığı kreditlər;
- Hökumətin təminat verdiyi ilk iki qrupa aid olmayan başqa borc öhdəlikləri.

Birinci fəslimizin son mövzusunda biz ölkəmizdəki büdcə xərclərini ümumilikdə nəzərdən keçirdik və xərclərin funksional bölgüsünə görə ayrıldığı sahələrə daha ətraflı şərh verməyə çalışdıq. Gələcək mövzularımızda isə indi izah elədiyimiz və funksional təsnifatını verdiyimiz büdcə xərclərinin dinamikası ilə, yəni keçən ilin büdcə xərcləri ilə tanış olaraq təhlilini və ötən illərə nisbətə isə müqayisəsini verməyə çalışacağıq.

II Fəsil. Azərbaycan Respublikasının büdcə xərclərinin idarə olunmasının müasir vəziyyəti

2.1 Azərbaycan Respublikasının büdcə xərclərinin dinamikasının təhlili və qiymətləndirilməsi

Bir əvvəlki ilin büdcə layihəsi (2016-cı il) ölkənin iqtisadi göstəriciləri, gözlənilən büdcə gəlirləri, ölkə büdcəsindən maliyyə vəsaitləri qismində yardımlar alan büdcə təşkilatlarının və ya müəssisələrin büdcə sifarişləri, həmçinin də xam neftimizin dəyərinin 40-60 dollar səviyyələri arasında dəyişməsinə hesablayaraq düzəldilmiş və həmin göstəricilərə müvafiq olaraq xərclənməyə çalışılmışdır. Son illərdəki dövlət büdcəsinin xərclərindən fərqli olaraq artıq keçən ilin gəlirlərinə görə xərclər investisiyaya yönülməmiş deyil daha çox sosial yönəli olmuşdur. Dövlət tərəfindən reallaşdırılan tədbir və proqramların ortamüddətli xərclərlə uyğunlaşdırılması, bu tip proqram və tədbirlərin sayının ötən ildə nəzərə çarpacaq səviyyəyə çatdırmışdır. İndi isə funksional istiqamətlər üzrə bölgüyə uyğun olaraq ölkəmizdəki son 5 ilin statistik göstəricilərinə nəzər yetirək:

Cədvəl 2.1

Funksional istiqamətlər bölgüsündə dövlət büdcəsinin illər üzrə xərcləri (mln. manatla)

Xərclərin növləri	2012-ci il	2013-cü il	2014-cü il	2015-ci il	2016-cı il
1.Ümumi dövlət xidmətləri	1179,9	1804,6	1997,6	2047,0	3063,7
1.1 Dövlətin daxili və xarici borclarının ödənilməsi ilə bağlı xərclər	362,4	780,7	780,5	776,2	1775,1
1.2 Elm xərcləri	123,4	130,5	146,8	150,5	135,2
2.Müdafiə	1407,3	1528,6	1637,4	1778,5	2228,8
3.Təhsil	1511,5	1530,5	1653,4	1711,2	1830,2
4.Səhiyyə	662,7	669,3	725,6	777,7	830,8
5.Sosial müdafiə və sosial təminat	1785,8	1813,6	2072,2	2040,5	2698,8

6.Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq	964,3	1114,8	1240,3	1227,1	1208,2
7.Mənzil və kommunal təsərrüfatı	439,4	399,0	457,1	443,8	447,8
8.Yanacaq və enerji xərcləri	2,3	2,4	3,5	7,6	5,8
9.Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət	254,8	289,7	311,4	348,3	738,6
10.Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi	472,7	494,3	562,9	596,2	684,5
11.Sənaye və tikinti xərcləri	5794,1	6934,2	6282,0	6951,6	3024,6
12.Nəqliyyat və rabitə	87,9	111,7	121,4	128,3	130,0
13.İqtisadi fəaliyyətlə bağlı sair xərclər	185,9	275,8	328,2	345,3	360,0
14.Əsas bölmələrə aid edilməyən xərclər	2925,7	2881,6	2670,0	2696,9	1243,1
Ümumi xərclər	17416,5	19850	20063	21100	18495

Biz bu mövzuda büdcə xərclərinin sxem 1-də göstərdiyimiz funksional istiqamətləri üzrə növlərinin 2016-ci ildəki vəziyyəti barəsində ətraflı məlumatlar verməyə çalışacağıq və həmçinin xərclərin əvvəlki illərə görə müqayisəsini, təhlilini və qiymətləndirilməsini aparacağıq. İkinci fəslimizin birinci mövzusunda əsasən müdafiə xərcləri, dövlətin əsaslı xərcləri (investisiya xarakterli), meşə təsərrüfatı sahəsinin xərcləri, yanacaq və enerji xərcləri, nəqliyyat və rabitə xərcləri, kənd təsərrüfatı sahəsinin xərcləri, sənaye və tikinti xərcləri, mənzil və kommunal xərclər, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi xərcləri, dövlətin həm daxili, həm də xarici borclarının idarəedilməsi, beynəlxalq fəaliyyətlə əlaqədar xərclər barəsində söhbət edəcəyik. İkinci fəslimizin sonrakı, yəni ikinci mövzusunda isə daha geniş anlayış olan sosial yönümlü xərclər barəsində söhbət edəcəyik.

Keçən il ərzində elm, təhsil, insənət, idman, mədəniyyət, sosial müdafiə və sosial təminat və başqa bölmələrə aid olmayan xərclər təxminən 6393,6 milyon manat

xərclənmişdir və buda 2015-ci ilə nəzərən daha çoxdur. Qeyd etdiyimiz bu xərclərə ümumilikdə sosialyönlü xərclərdə deyə bilərik. Həmçinin eyni müddətdə adlarını sadaladığımız istiqamətlər üzrə dövlətin əliylə reallaşdırılan tədbirlərin maliyyəsini qarşılamaqdan ötrü 871,3 mln. manat sərf olunmuşdur və bu miqdarda 2015-ci ilə nisbətə daha çoxdur. Ümumilikdə xərclərə nəzər yetirdikdə, büdcə xərclərini aşağıdakı kimi 3 böyük hissəyə ayırmalıyıq və bu xərcləridə biz 2.1-ci qrafikdən baxaraqda müəyyən edə bilərik:

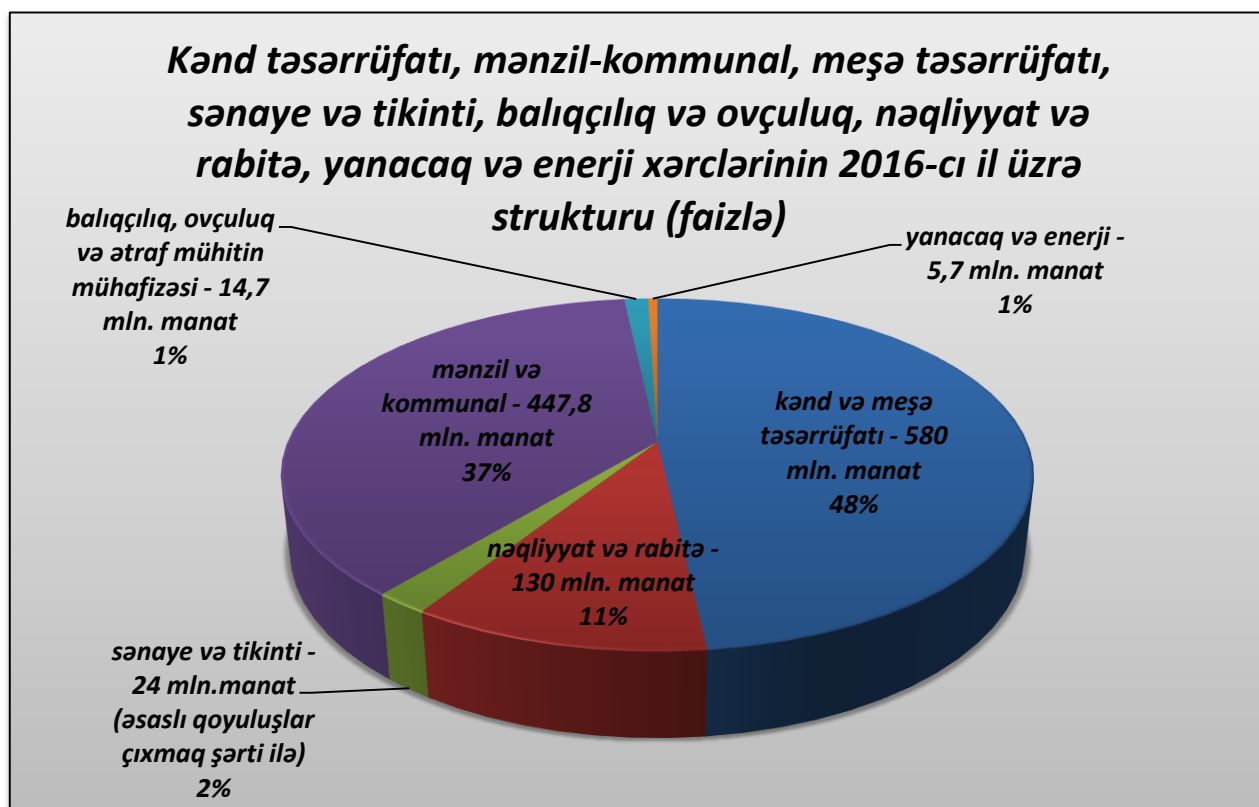
Qrafik 2.1

Respublikamızın müdafiə qabiliyyəti (2228,8 milyon manat) və təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi və inkişafı, məhkəmə, hüquq-mühafizə strukturlarının saxlanması xərclərinin (1208,2 milyon manat) maliyyələşdirilməsi ötən ilin büdcəsində 18,6 faizə yaxın yer tutur. Konstitusiyamıza uyğun olaraq ölkəmizdə məhkəmə hakimiyyətini məhkəmələr həyata keçiririlər. Məhkəmə hakimiyyəti isə yalnız ədalət məhkəməsi yolu ilə reallaşır. Məhkəmə hakimiyyətinin saxlanması xərclərinə Respublikanın və Naxçıvanın Ali məhkəmələrinin, Konstitusiya Məhkəməsinin, Ali Məhkəmənin Hərbi Kolleksiyaının, Azərbaycanın və muxtar respublikanın appelyasiya məhkəmələrinin və digər ixtisaslaşdırılmış və ümumi məhkəmələrin saxlanması xərcləri daxildir.

2016-cı ilin ölkə büdcəsindən kənd təsərrüfatı, mənzil-kommunal, nəqliyyat və rabitə, sənaye və tikinti, yanacaq və enerji, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq və ovçuluq

sahələri üçün 4292,7 mln. manat vəsait çıxmışdır. 684,5 milyonu ovçuluq, ətraf mühitin mühafizəsi, balıqçılıq və təsərrüfat sahələrinə xərclənmişdir. Torpaq-geodeziya, meşə təsərrüfatı, torpaq kadastrı, torpaq islahatı, irriqasiya, suvarma, meliorasiya işlərinin maliyyə təminatına 582 milyonu sərf olunmuşdur. Balıqçılıq, hidrometeorologiya, ovçuluq, ətraf mühitin saxlanması sahəsinə isə ümumi hissədən 14,7 milyonu xərclənmişdir. Azərbaycan Respublikasında böyük heyvandarlıq təsərrüfatlarının yaradılması və heyvanların cins tərkibin yaxşılaşdırılmasından ötrü xarici ölkələrdən iribuynuzlu damazlıq heyvanlarının gətirilməsi və güzəştli yollarla sahibkarlara və fermerlərə verilməsi, daha sonra texnikaların (təsərrüfat üçün) lizinq vasitəsi ilə satışı keçən ildə davam etdirilmişdir. Daha sonra keçən il büdcədən Aqrolizinq Səhmdar Cəmiyyətinə 32 milyon vəsait verilmişdir. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyinə 5 mln. manat vəsait fermer və sahibkar şəxslərə işlərini böyütmələri və inkişafı üçün ayrılmışdır. Yanacaq-enerji xərcləri isə ölkəmizin büdcəsində 5,7 milyon manat miqdarında yerə sahib olmuşdur. Bu sahə üzrə enerji mənbələrinin araşdırılması və sərfiyyatı üçün maliyyə vəsaitləri sərf olunmuşdur. Nəqliyyat və rabitə sahələrindən ötrü keçən ilin büdcəsindən 130 mln. manat pul xərclənmişdir. Sənaye və tikinti sahəsində isə dövlətin investisiya əhəmiyyətli əsaslı xərcləri çıxmaq şərti ilə keçən il 24 milyon vəsait sərf olunmuşdur. Mənzil-kommunal sektoru ötən ilin büdcəsində daha geniş yer tutaraq 447,8 mln. manat olmuşdur. Həmənlə vəsaitin 181,3 mln. olan hissəsi şəhər və bölgələrdə mənzil-təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsinə və kommunal-abadlıq işlərinin reallaşdırılmasına xərclənmişdir. Mənzil-kommunal sahəsinin xərcləmələrinə əhəlinin yaşayış yerlərinə aid olan kommunal xarakterli infrastrukturaların qurulması və yenidən bərpası xərcləri, yaşıllıqların salınması və ladşaftın sxeması ilə əlaqəli xərclər, eynilərdə həmin sahədə dövlət tərəfindən məqsədli şəkildə həyata keçirilən tədbir və proqramların vəsaitlərlə təminatı xərcləri daxildir. Həmin bu xərclərin keçən il büdcəsində ayrılıqda nə qədər sahəyə və ya faizə malik olması barəsində daha aydın təsəvvürə malik olmaqdan ötrü aşağıdakı qrafikə baxmaq kifayət edər:

Dövlətin əsaslı xərcləri anlayışı geniş anlayışdır. Əsaslı xərclər dedikdə dövlətin əsas sahələrinə yerləşdirdiyi investisiyalar və beynəlxalq münasibətlərdə və əlaqələrdə həyata keçirdiyi maliyyələşmə prosesləri başa düşülür. Keçən il ölkənin mərkəzi büdcəsindən əsaslı xərclər adı altında 3000,0 milyon manat çıxmışdır. Bu isə ölkə büdcəsinin xərclərinin strukturunda 16 faizə yaxın həcmə malikdir. Bu maliyyə vəsaitinin müəyyən hissəsi xaricdən dövlət zəmanətiylə alınaraq əvvəlcədən razılaşdırılan layihələrin reallaşdırılmasına xərclənən kreditlərin ödənilməsinə və həmin layihələrdə Azərbaycanın üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməsinə, Cənubi Qafqaz Dəhlizi (CQD) layihəsində iştirak payının qarşılınmasından ötrü xərclənmişdir. 2016-cı il büdcəsindən ayrılan əsaslı xərclərin 1271,3 milyonu xüsusi dövlət alışlarını yerinə yetirməyə, istehsalat təyinatlı layihələrin, binaların, yolların qurğuların quraşdırılmasına və təmirinə, sosial mədəni və məişət sahəsinə, qeyri-maddi aktivlərin əldə olunmasına sərf edilmişdir.

Respublika büdcəsinin xərcləri içərisində dövlətin iqtisadi fəaliyyətinə dair (360 mln. manat) və əsas xərclərə aidiyyəti olmayan bəzi xərc istiqamətləridə

(1243,1 mln. manat) mövcuddur. Məsələn, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi belə istiqamətlərdən biridir. Özəlləşdirilmə zamanı isə maliyyə məsləhətçilərinin çağırılması, özəlləşdirmə ilə əlaqədar məlumatların təminatı, idarələrin özəlləşdirmədən əvvəl sağlamlaşdırılması və mülkiyyət üstünlüklərinin qorunması kimi xərclər üçün büdcədən ötən il 26 mln. manat pul sərf olunmuşdur. Daha sonra dövlət Sosial İpoteka Fonduna 50 mln. manat xərclənmişdir. Öncədən planlaşdırılmayan bəzi xərclərin dövlət tərəfindən təminatı, fəvqəladə halların, təbii fəlakətlərin dağıntılarının təmizlənməsi üçün 300 mln. manata yaxın vəsait ödənilmişdir. Bələdiyyələrə dövlət tərəfindən maliyyə köməyi keçən ildə davam etmişdir. Bu məbləğ təxmini 5,3 milyona çatmışdır. Bir əvvəlki ildə “Avtomobil yolları” büdcə fondunun xərcləri 290 mln. manat qədərində qeydə alınmışdır. Həmçinin büdcədən kənar vəsaitlər üzrə 305 milyon manat sərfiyyat olmuşdur. Davam edərək, bu istiqamətə həmdə dövlət tərəfindən qəzalı vəziyyətdə olan təhsil ocaqlarının bərpası və tikintinin aparılması, rayonların və kəndlərin qazlaşdırma proqramına uyğun qazla təminatı, həm kanalizasiya, həmdəki su blokunun qurulması və təmiri, kəndlərarası yolların təmiri, elektrik təchizatı işinin təkmilləşdirilməsi və.s kimi layihələr və proqramlar daxil olduğunu deyə bilərik.

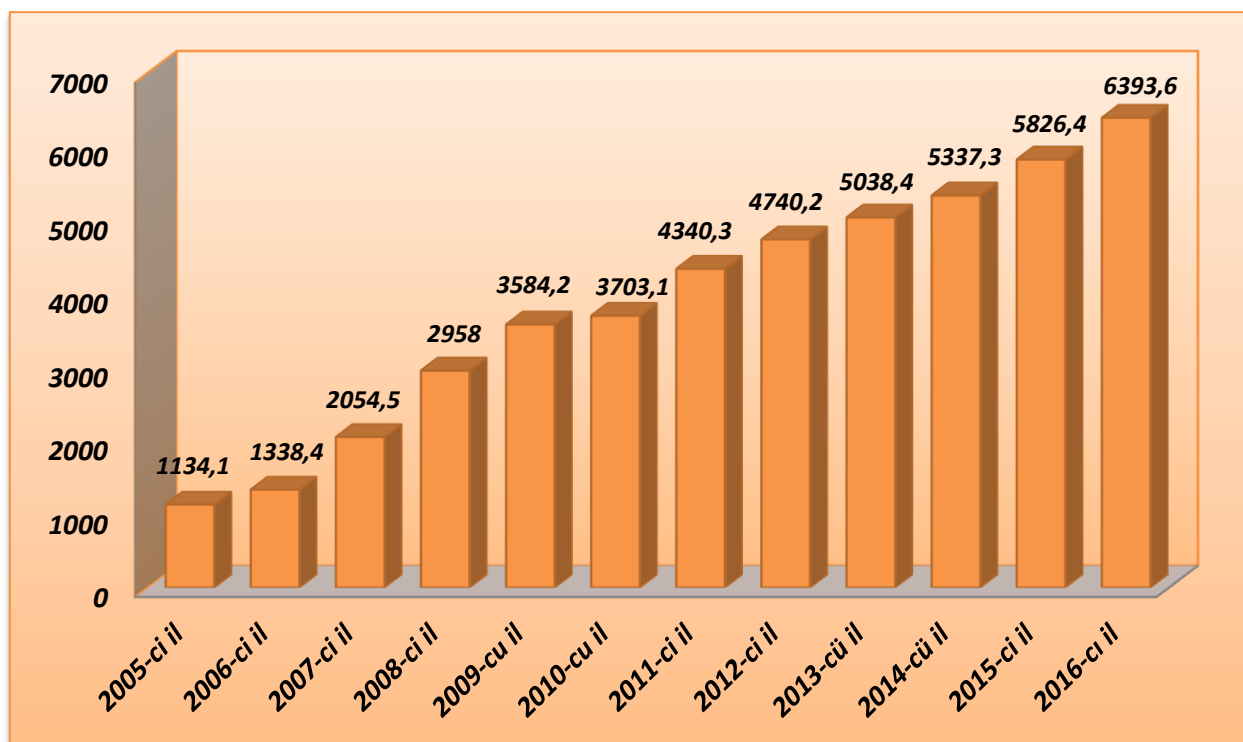
Respublikamız 2016-cı ildə dövlətin xaricə olan və daxildəki borclarının idarəedilməsi sahəsində məqsədli işlər görməyə davam etmişdir. Cəlb edilmiş kreditlərin vaxtında ödənilməsi, kredit almış şəxslərin öz ehtiyatları hesabına kreditləri ödəməsi istiqamətində bir çox nəzərə çarpacaq işlər görülmüşdür. Keçən il büdcədən 1775,1 mln. manat vəsait çıxmışdır və həmin ili əvvəlki illə müqayisə etsək təxmini 998 milyon artıq olduğunu görürük. Dövlət borclarına xərclərin artmasının əsas səbəbləri xarici valyutada göstərilmiş borc öhdəliklərinin manatda olan böyük dəyişikliklərdən sonra yenidən qiymətləndirilməsi, həmçinin bir sıra layihələrin faiz və borclarının ödəniş müddətinin bir sonrakı ildə bitməsiylə bağlı olmuşdur. Dövlətimizin mülkiyyətində olan “Azərenerji” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, “Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti, “Azəralüminium” Açıq Səhmdar cəmiyyəti kimi təşkilatların borclarından yaranmış bir sıra öhdəliklərinin

dövlət büdcəsindən təmin edilməsidə büdcə xərclərinin tərkibindəki borclara sərf olunan qismi getdikcə artırır.

Beynəlxalq fəaliyyət hər bir müstəqil fəaliyyət göstərən ölkənin aparıcı istiqamətlərindədir və dünyada tanınması daha çox belə fəaliyyətlərdən asılıdır. Beynəlxalq fəaliyyətlə əlaqədar yarana biləcək xərclər isə təbii olaraq ölkənin mərkəzi büdcəsi olan dövlət büdcəsindən maliyyələşdiriləcəkdir. Beləki, ötən il beynəlxalq fəaliyyət və beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqlarına məxsus sərfiyyat 193,3 milyon tutmuşdur. Bunlara əlavə olaraq, diplomatik nümayəndəliklərin və konsulluqların saxlanması xərcləri 71,3 milyon, ölkəmizin beynəlxalq əhəmiyyətli maliyyə-kredit təşkilatlarındakı səhm kapitalının və ictimai-siyasi birliklərə üzvlük haqlarının təminatı üçün 32 milyon vəsait sərf olunmuşdur. 90 milyon manat isə digər beynəlxalq fəaliyyətlərin tənzimlənməsi və reallaşdırılmasına getmişdir. Bu vəsaitin 70 milyonunu respublikamız tərəfindən Serbiya dövlətinə verilən kreditlə bağlı xərclər, qalan 20 milyon isə başqa fəaliyyətlə əlaqədar olan xərclərdir.

2.2 Büdcənin sosialyönümlü xərclərinin müasir vəziyyətinin təhlili

Sosialyönümlü xərclər hər bir dövlətdə olduğu kimi bizim ölkəmizdə büdcə xərclərinin böyük bir hissəsini tutur. Həmçinin digər xərclərə nisbətə mühüm və əvəzedilməz əhəmiyyətə malikdir. Büdcə xərclərinin digər növlərinin statistik göstəricilərinə nəzər yetirdikdə, illər üzrə dəyişkənliyin (artıb-azaldığını) baş verdiyini aydın şəkildə görürük. Yaxın illər müddətində ölkəmizdə meydana çıxan maliyyə böhranına və onun yaratdığı problemlərə baxmayaraq sosialyönümlü xərclərin artdığını müşahidə edirik, bunu yaradan amillər isə həmin xərclərin həmin xərclərin xalqın sosial şəraitinin, sağlamlığının əsasını təmin etməsi, bir sözlə daima əhalinin yaşayışının əsasını təşkil etməsi ilə əlaqədardır. Aşağıdakı qrafikdə biz illər üzrə sosial yönümlü xərclərin artımını daha dəqiq görə bilirik:

Sosialyönlü xərclərin illər üzrə dəyişmə qrafiki və artım sürəti (mln. manatla)

Sosialyönlü xərclər özündə bir neçə sahə xərclərinə bölünür. Həmin sosial yönümlü xərcləri təşkil edən müxtəlif sahə xərcləri barəsində məlumatlar verməyə çalışacağıq. İndi isə həmin sahə xərclərini ayrılıqda daha ətraflı nəzərdən keçirdək.

Sosial yönümlü xərclərin elm sahəsi kimi bölməsi mövcuddur. Elm sahəsinin xərcləri dedikdə, elmi-tədqiqat institutlarının və dövlətin nəzarəti altındakı elmi-tədqiqat təşkilatları və laboratoriya işlərinin maliyyələşdirilməsi üzrə xərclər başa düşülür. Elmi xərclər keçən ilə nisbətən azalaraq bu ilin büdcəsində 0,8 faiz (135,2 mln. manat) həcmə malik olmuşdur. Ötən ilin ölkə büdcəsindən Elmin İnkişaf Fondu vasitəsilə 7,5 mln. manat, kitabların çap olunmasından ötrü 3,5 mln. manat, müasir laboratoriya əşyalarının və texniki təminatın əldə olunması üçün 1 mln. manat və başqa bu sahəyə məxsus tədbirlərin reallaşdırılması üçün 5 mln. manat vəsaitdə xərclənmişdir. Elmə dövlət büdcəsindən maliyyə vəsaitlərinin çəkilməsinin təşviq edilməsi üçün iqtisadi yöndən irəlində gedən ölkələrdə aşağıdakı tədbirlər görülür:

- Elmə çəkilən xərclər sonda gəlirdən çıxılır;

- Ölkənin regionlarında elmi infrastrukturun tərəqqisini təmin edərək əhaliyə əlverişli və güzəştli şəkildə dövlətə məxsus əmlakların və torpaqların verilməsi;
- Elmi-tədqiqat işləri üçün alınmış avadanlıqların çox hissəsinə sürətli amortizasiyanın tətbiq edilməsi;
- Müasir texnologiyanın tətbiqi fəaliyyəti ilə əlaqəli olan nisbətən kiçik təşkilatlara vergi güzəştlərinin verilməsi;
- İri layihələrin (elmi-tədqiqat işləri üçün) maliyyələşdirilməsi üçün büdcədən kreditlərin alınması;
- Dövlət əhəmiyyətli bütün elmi-tədqiqat institutlarında əsas vasitələrin inventarizasiyasının aparılması, lazım gəldikdə artıq istifadəyə məruz qalan avadanlıqların alınmasına çəkilən xərclərin maliyyələşdirilməsi.

Təhsil sahəsi xərclərinin böyük bir qismi ölkəmizdə büdcə xərcləri hesabına maliyyələşdirilir. Təhsil sisteminin funksional təyinatına görə büdcədən ayrılan xərclərə məktəbəqədər müəssisələr, ibtidai məktəblər, gimnaziyalar, məktəb-uşaq bağçaları, orta təhsil məktəbləri, ali təhsil ocaqları, litseylər, internatlar, ixtisasartırma institutları, kadr hazırlığı üzrə təhsil müəssisələri, mərkəzləşdirilmiş təsərrüfat xərcləri, mərkəzləşdirilmiş mühasibatlıqların saxlanması xərcləri və.s daxildir. Təhsil müəssisələrinin sonradan bir qisminin müxtəlif mülkiyyət formalarına keçdikləri üçün artıq əlavə vəsaitləri cəlb etmək imkanları da artmışdır. Özəl təhsil müəssisələrinin əlavə ödənişlər, həmçinin ayrılıqda şəxslərdən və idarələrdən, təşkilatlardan məqsədli ödənişlər və ianələr almaq imkanları vardır. Alınan əlavə gəlirlər təhsil müəssisələrinin stabilliyinə təsir göstərmir və əsasən büdcə xərcləri ilə həll edilən yerlərə düzəlişlər edilir. Əhaliyə göstərilən əlavə ödənişli xidmətlərə misal olaraq bunları deyə bilərik: əlavə təhsil proqramları istiqamətində təhsil almaq imkanı; repetitorluq; xüsusi kursların və ya fənlərin tədrisi imkanı; müxtəlif fənlərin daha ətraflı öyrədilməsi.

Yuxarıda az əvvəl dediyimiz əlavə xidmətlərdən gələn gəlirlər isə təhsil müəssisələrinin idarə heyəti tərəfindən nizamnamələrinə uyğun olaraq

fəaliyyətlərinin genişləndirilməsinə, müəllimlərin maaşlarının qaldırılmasına və s. yerlərə sərf olunur. Ümumiyyətlə, təhsil müəssisələri sərbəst fəaliyyət göstərir. Məsələn, cari ildə əgər isdifadə olunmayan gəlir qalarsa o zaman həmin gəlir təhsil müəssisəsinin sərəncamında saxlanılır və gələcək ildə isə müəyyən xərclərə istifadə olunur. Ümumtəhsil məktəblərinin saxlanması təhsil sistemində vacib rola malik olduğu üçün əlbəttə maliyyə vəsaitlərinə ehtiyac duyur. Maliyyə vəsaitləri isə normativlər əsasında həm büdcə, həm dəki büdcəyə məxsus olmayan vəsaitlərlə təmin olunur. Məktəbdə hər bir şagirdə çəkilən xərclər ardıcıl xərcin artması prinsipinə və dövlət normativlərinə uyğun hesablanır. Özəl müəssisələrlə yanaşı məktəblərdə təhsilə zərər verməmək şərti ilə pullu xidmətlər göstərərək əlavə gəlirlər qazanıla bilər. Təhsil sistemində aid xərclər içərisində geniş yeri ümumtəhsil məktəblərinin saxlanması xərcləri tutur. Bu tip xərclər aşağıdakı qruplara bölünür: əsaslı təmir xərcləri; yeni binaların alınması xərcləri; cari xərclər; avadanlıq və inventarların əldə olunmasına sərf olunan xərclər və s.

İndi isə təhsil sahəsi xərclərinin 2016-cı ildəki vəziyyətinə və digər illərə görə müqayisəsinə nəzər yetirək. Təhsil xərcləri keçən ilin xərclərinin içərisində təxmini 9,9 faiz yer tutaraq, təxmini 1830,2 milyon manat olmuşdur. Bu həmdə bir ondan əvvəlki illə (2015) müqayisədə artım deməkdir (6,9 %). Təhsil xərclərinə ayrılmış vəsaitin təxmini 940,2 milyonu ümumi təhsil xərclərinə və 498,8 milyonu dövlət sifarişli bakalavriat, magistratların maliyyələşdirilməsinə xərclənmişdir. Daha sonra 165,6 milyonu məktəbəqədər təhsil xərclərinin, 48,5 milyonu orta təhsil xərclərinin, 43,7 milyonu ilkin peşə təhsili xərclərinin və qalan xərclər isə əlavə təhsilin maliyyələşdirilməsinin payına düşür.

Ölkəmizdə təhsilin inkişaf etdirilməsindən ötrü dövlət strategiyasının reallaşdırılması ilə əlaqəli olan ardıcıl dövlət layihə və proqramları həyata keçirilmişdir. Dövlətin təhsil strategiyasına müvafiq reallaşdırılan proqram və tədbirlərə görə ölkə büdcəsindən 256 milyon dəyərində vəsait çıxmışdır. Ümumtəhsil məktəblərində təhsil alan uşaqlara pulsuz dərsliklərin verilməsindən ötrü 8,3 milyon dəyərində, təhsil ocaqlarının informasiyalaşdırılması üçün 18 milyon dəyərində, yeni

təhsil müəssisələrinin tikilməsi və köhnə təhsil müəssisələrinin isə əsaslı təmirinə 7,3 milyon dəyərində, gənc istedadlı gənclərin təqaüdlərinin ödənilməsinə görə 0,4 milyon dəyərində, təhsil müəssisələrinin maddi-tekniqi səviyyəsinin yüksəldilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün 3,8 milyon dəyərində, ümumtəhsil ocaqlarına laboratoriya əşyalarının gətirilməsi üçün isə 4,4 milyon dəyərində vəsait xərclənmişdir. Biraz əvvəl bildirdiyimiz kimi xərclərimiz bir ondan əvvəlki ilə nəzərən artmış və eyniyədə gələcək 3 ilin büdcə layihələrində nəzərdə tutulmuşdur. İndi isə təhsil xərclərinin tərkib hissələrinin faizlə olan ifadəsinə aşağıdakı qrafikdə diqqət yetirək:

Qrafik 2.4

Sosialyönlü xərclərin bir qolunada mədəniyyət, idman, informasiya, incəsənət və digər bölmələrə məxsus olmayan xərclər məxsusdur. Adını çəkdiyimiz bütün xərclər ölkə büdcəsindən təxmini 738,6 milyon dəyərində sərfiyyata səbəb olmuşdur. Əlbəttə bu göstəricidə ötən dövrlərə baxdıqda daha böyük göstəricidir və büdcə xərclərinin tərkibində 3,9 faiz yer tutur (2015-lə müqayisədə xərclərin tərkibindəki fəzə görə 2,2 faiz daha çox). Ayrılan vəsaitin 163 milyonu incəsənət və mədəniyyət sahəsindəki xərclərə, 73,8 milyonu və ya fəzilə desək 10 faizə yaxını radio, televiziya, nəşriyyat sahəsindəki xərclərə, daha böyük hissəsi, yəni 68 faizə yaxını və

yaxud 501,8 milyonu isə bədən tərbiyəsi, idman, turizm, gənclər siyasəti və.s sahələrə sərf edilmişdir. Aşağıdakı V qrafikdə xərclərin faizlə ifadələri göstərilmişdir:

Qrafik 2.5

Sosialyönlü xərclərin əsas altqruplarından biridə səhiyyə sahəsi xərcləridir. Beləki, ölkə əhalisinin sağlamlığının təminatı və yaxşılaşdırılması məhz bu sahənin xərclərindən asılıdır. Geniş çərçivədə baxsaq dövlətin bu istiqamətdə qarşısına qoyulan əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- Əhalinin sağlamlığının qeydinə qalınması sahəsində dövlət əhəmiyyətli proqramlarının hazırlanması;
- Səhiyyə sektorunda beynəlxalq əməkdaşlığın qurulması və təkmilləşdirilməsi;
- Məcburi sığorta üzrə sığorta haqlarının və məbləğinin ödənilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi;
- Səhiyyə sisteminin öncədən təşkili qaydaları və fəaliyyət istiqamətlərinin araşdırılıb tapılması;
- Bütövlükdə sistem şəklində səhiyyənin dövlətin vəsaitləri ilə təminatı;
- Daha aşağı qrup insanlar üçün tibbi-sosial yardım göstərilməsinə dair təminat verilməsi və.s.

Ölkəmizdə Səhiyyə Nazirliyinin müəssisələri xərclərin planlaşdırılmasından ötrü gəlir və xərc smetalarını tərtib edirlər. Xərc smetasına isə əsas etibari ilə əmək haqqı, ona edilən əlavələr, malların alınması və xidmətlərin haqqının qarşılanması xərcləri daxildir. Malların və xidmətlərin dəyərinin verilməsi xərcləridə özündə müəyyən xərclər qrupunu (yanacaq materiallarının alınması; qaz, su, istilik haqlarının ödənilməsi; ərzağın alınması; nəqliyyat xidmətlərinin haqqının verilməsi; dərman, sarğı və digər tibbi ləvazimatların alınması; təmir xərclərinin ödənilməsi; paltarlar və yumşaq digər inventarların alınması xərcləri və.s) birləşdirir. Əvvəlki sahələrdə bildirdiyimiz kimi səhiyyə sahəsinə büdcədən ayrılan vəsaitlərin təkimində əmək haqqına xərclənən maliyyə vəsaitləri daha çox həcmə malikdir. Səhiyyə sahəsinin işçilərinə verilən əmək haqqına daxildir: bütün işçilərə verilən vəzifə maaşı; vəzifə maaşına əlavələr; əalvə işdən ötrü ödəmələr; fəxri adlar və elmi dərəcəyə görə verilən ödənişlər. Səhiyyə müəssisələrinə ayrılan büdcə əsasında əmək haqlarını, əmək haqqına əlavələri, stimullaşdırıcı əlavələri və mükafatların həcmi, həmçinin səhiyyə müəssisəsinin strukturunu və ştatlarını sərbəst surətdə müəyyənləşdirmək hüquqları verilmişdir.

Ötən ilin ölkənin mərkəzi büdcəsindən səhiyyə sahəsinə təxmini 830,8 milyon dəyərində vəsait çıxmışdır. Bu isə ümumi götürdükdə 4,5 faizə uyğun gəlir. Səhiyyə sahəsinə xərclənən vəsaitin 352,6 milyonu xəstəxanaların, 108,1 milyonu poliklinikaların və ambulatoriyaların saxlanması xərclərinə, 277 milyonu isə səhiyyə sahəsindəki digər xidmətlərin həyata keçirilməsinə xərclənmişdir. 177 milyon vəsait isə dövlət xarakterli planların, tədbirlərin reallaşdırılmasına getmişdir. Səhiyyə üzrə çəkilən xərclərə həmçinin bir sıra xəstəliklərin müalicəsi və yayılmasının qarşısını almaqdan ötrü istifadə edilmişdir. 25 milyon dəyərində vəsait böyrək çatışmazlığına qarşı mübarizə tədbirlərinə, 20 milyon dəyərində vəsait hemofiliya və talessemiya, yəni irsi qan xəstəliklərinə qarşı mübarizə tədbirlərinə, 40 milyon dəyərində vəsait şəkərli diabet xəstəliklərinin müalicəsi üzrə tədbirlərə, 3 milyon dəyərində vəsait yoluxucu xəstəliklərin yayılmasına qarşı tədbirlərə, 42 milyon dəyərində vəsait xərçəng xəstəliyi əleyhinə mübarizə tədbirlərinə, 1,2 milyon dəyərində vəsait vərəm

əleyhinə mübarizə tədbirlərinə, 2,5 milyon dəyərində vəsait respublikamızda AIDS-ə qarşı mübarizə tədbirlərinə, 4 milyon dəyərində vəsait uşaqların, anaların sağlamlığının qorunması tədbirlərinə, 5 milyon dəyərində vəsait uşaqların icbari dispanserizasiya tədbirlərinə və.s başqa tədbirlərə sərf olunmuşdur. Sadaladığımız tədbirlərlə bərabər səhiyyə müəssisələrinin inşası və yenidən təmirinə 6,6 milyon dəyərində, bu sahə üzrə islahatlarla bağlı tədbirlərin reallaşdırılmasında ötrü 13 milyon dəyərində və başqa proqramlara görə 9 milyon dəyərində vəsait sərfi olmuşdur.

Çətin vəziyyətdə olan və kənardan yardım olmasa yaşama iqtidarında olmayan əhalinin heç olmasa yaşayış minimumunu, yəni minimum tələbatlarını ödəməyə yönəldilmiş siyasət sosial müdafiə adlanır. Bu siyasət cəmiyyətin həm sosial, həm dəki iqtisadi tərəqqisi nəticəsində üzə çıxmış və dövlətin imkan və marağı dairəsində inkişaf etmişdir. İki hissədən ibarət olan xərclər qrupunu hissə-hissə nəzərdən keçirərək daha aydın başa düşməyə çalışaq. İlk növbədə sosial təminat sahəsinin xərclərinə nəzər salaq. Sosial təminata məxsus dövlət vəsaitlərini üç böyük qrupa bölərək sistemləşdirə bilərik:

- Aztəminatlı insanlara və ailələrə natural və pul formasında yardımların göstərilməsi:
  - Dövlət büdcəsindən məcburi köçkünlərə və qaçqınlara aylıq müavinətlərin verilməsi;
  - Nəqliyyat vasitələrindən ödənişsiz yararlanmaq imkanına malik və belə vasitələrlə təmin olunmayan şəxslərə aylıq kompensasiyaların verilməsi.
- Sosial xidmətlərlə əlaqədar xərclər: bu qrupa əlil və qocalar üçün yaradılmış internat evləri şəbəkəsinin maliyyələşdirilməsi xidmətləri daxildir.
- Sosial siyasətin reallaşdırılmasıyla bağlı inzibati strukturların fəaliyyətinin təminatı:
  - Sosial əhəmiyyətli mərkəzlərinin saxlanılmasına sərf olunan xərclər;
  - Tibbi-əmək ekspert komissiyalarının saxlanılmasına çəkilən xərclər.

Sosial müdafiə xərcləri ikili xərcləri özündə birləşdirən qrupun digər hissəsidir. Bu tip xərcləri isə aşağıdakı kimi iki qrupda birləşdirmək olar:

- Sosial yardımlarla əlaqədar xərclər: uşağı olan ailələrə müavinətlər, kompensasiya xarakterli xərclər;
- Pensiyalarla əlaqədar xərclər: pensiyalara əlavə olunan müavinətlər və pensiya xərcləri.

Sosialyönlü xərclərin strukturunda iki hissədən ibarət olan bu xərclər daha geniş spektri özündə birləşdirir. Həmin sahəyə məxsus edilən xərclərə respublikamızda pensiya və müavinətlərə, məqsədli və ünvanlı sosial yardımlara, məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin aradan qaldırılmasına və başqa eyni əhəmiyyətə malik tədbirlərə sərf olunan xərclər aiddir. Ölkəmizdə keçən il bu sahəyə təxmini 2698,8 milyon dəyərində dövlət xərci çəkilməmişdir. Ümumilikdə ötən ilin bütün büdcə xərclərinə nəzər yetirsək, o zaman həmin sahənin 14,5 faiz həcmə malik olduğunu görürük. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu ölkəmizdə pensiyayla bağlı məsələlərin aradan qaldırmaqdan ötrü ümumi xərcin 1100 milyonunu (41%) sərf etmişdir. 555,5 milyon vəsait isə Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən təqaüdlərin, sosial müavinətlərin və bu tip başqa sosial əhəmiyyətli ödənişlərin təminatına istiqamətləndirilmişdir. Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi isə 224,2 milyonu əhəlinin həmin kəsiminin sosial problemlərinin, çatışmazlıqlarının həlli və başqa bu tipdəki tədbirlərin reallaşdırılması üçün sərf etmişdir.

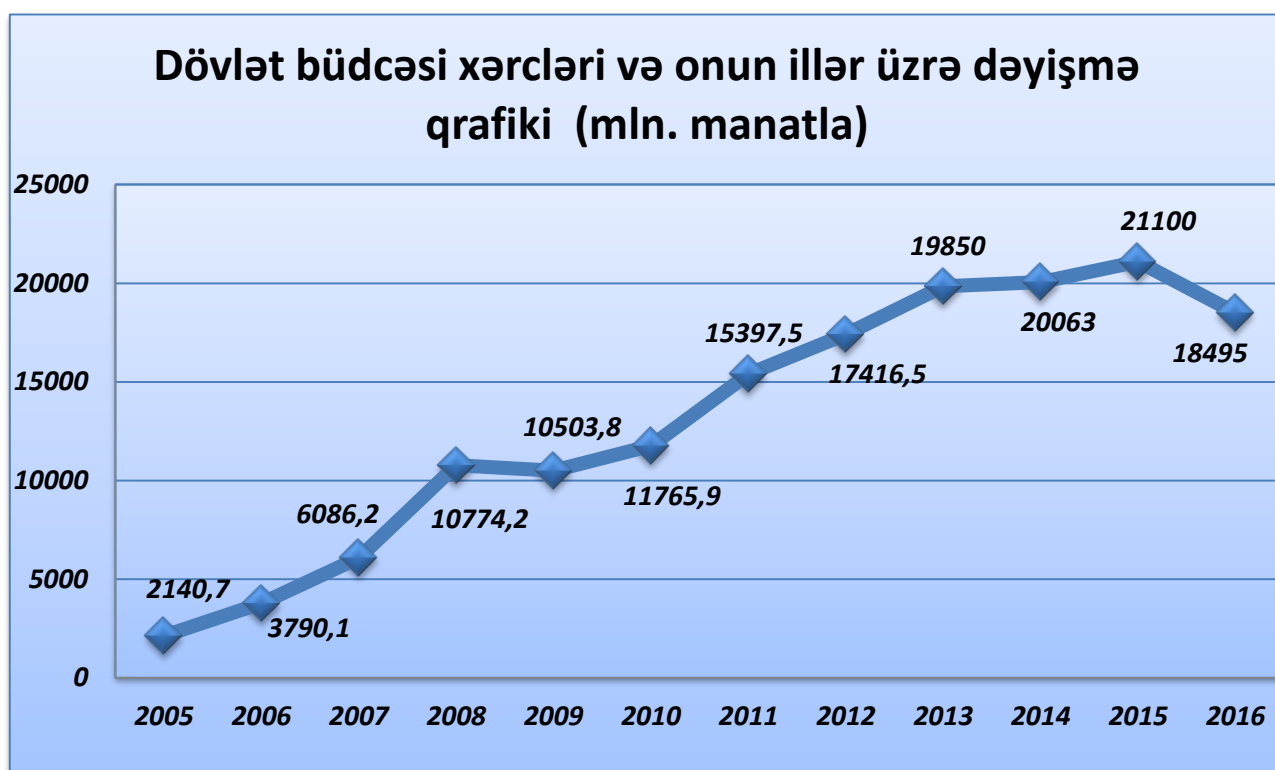
Beləliklə, biz büdcə xərclərinin böyük və aparıcı mahiyyətə sahib sosial yönümlü xərcləri haqqında daha ətraflı məlumatlar verdik, həmçinin sosial yönümlü xərclərin dinamikasının təhlili və keçən illərə nisbətdə kateqoriyalar üzrə ayrı-ayrılıqda dəyişkənlikləri göstərdik. Ətraflı şəkildə nəzərdən keçirdiyimiz xərclərin ölkə əhalisinin yaşayışı, sağlamlığı üçün vacib xərclər olduğunu bir daha nəzərinizə çatdırmış olduq.

2.3 Dövlət büdcəsi xərclərinin müasir vəziyyətə uyğun optimallaşdırılması və idarə olunması problemləri

Dünyada davam edən böyük iqtisadi hadisələr Azərbaycanada təsirsiz ötüşməmişdir və iqtisadiyyatımızın vəziyyətini dəyişmişdir. Bildiyimiz kimi ölkəmizə əsas mənfəət gətirən sahə neft sahəsidir. Son dövrlərdə isə enerji bazarında təkliflərin artması, bu təklifə uyğun tələbin zəif qarşılınması neftin qiymətini xeyli aşağıya salmış və hələdə neftin aşağı qiymətə satılması vəziyyəti davam etməkdədir. Dünya iqtisadiyyatının inkişaf göstəricilərinə mühüm təsir göstərən xam neftin dəyəri ötən ilin yanvar ayında 32 dollar səviyyəsinə qədər düşmüşdür. Müəyyən müddət sonra isə, yəni ilin yarısında artıq 47 dollar səviyyəsinə qalxmışdır. Hal-hazırda 50-55 dollar dəyərlərində xam neftin qiyməti dəyişir. Qiymətin 50-55 dollar səviyyəsinə qalxmasındakı səbəb isə neftə olan təklifin nefti istehsal edən və OPEC üzvü olmayan dövlətlərə görə azda olsa azalmasıdır. Neft sektoruna vurulan zərbə ölkəmizdə isə əsasən xarici valyuta daxilolmalarını azaltmışdır. İdxalın ötən il xeyli məhdudlaşdırılmasına baxmayaraq, yenədə tədiyyə balansımız kəsirli olmuşdur. Ancaq bir çox beynəlxalq institutlar, maliyyə təşkilatları və qurumlar əvvəlki kimi yüksək olmasada qiymətlərin dahada qalxacağını planlaşdırırlar. Səbəb kimi isə xam neftə tələbin artması və ümumilikdə dünya iqtisadiyyatının inkişaf tempinin artacağı kimi göstərilir. 2015-ci il iqtisadiyyatımız üçün mənfəət təsirlərinin daha çox olduğu il kimi qeydə alınmışdır. Beləki, on iki ay müddətində milli valyutamız-manatın 2 dəfə devalvasiya uğraması və keçən 2016-cı ildə təzyiqlərin davam etməsi Respublikamızın iqtisadi həyatında fəsadlar törətmişdir. Dediymiz amillərlə yanaşı, həmçinin dollarlaşma, inflyasiyanın sürətlənməsi, bankların iqtisadiyyatı kreditlərlə təmin etmə imkanının daralması, ümumi daxili məhsulun miqdarının azalması kimi makroiqtisadi proseslər ölkəmizin üzləşdiyi digər iqtisadi problemlərdir. Respublikamızın üzləşdiyi bu cür maliyyə problemləri ölkənin büdcəsindən xərclənən vəsaitlərin azalmasına, amma dövlət borclarıyla bağlı xərclərin isə normadan çox artmasına səbəb olmuşdur. Aşağıdakı qrafikə nəzər yetirməklə 2005-ci ildən 2015-ci ilə qədər (2009-cu il az fərqlə istisna olmaqla) büdcə

xərclərində artım mövcud olduğu halda 2016-cı ilin istisna təşkil etdiyini və əsas səbəblərində yuxarıda sadaladığımız problemlərin olduğunu görürük:

Qrafik 2.6

Adlarını sadaladığımız problemlərin içərisində ölkəmizin üzləşdiyi iqtisadi çətinlikləri və problemləri nəzərə alaraq dövlət başçımızın rəhbərliyi altında bir çox islahatlar keçirilmiş və makroiqtisadi strukturun bərqərar olunması üçün kontrtsiklik siyasi tədbirlər görülmüşdür. Bu cür siyasət tədbirləri özündə əhalinin sosial şəraitinin müdafiəsi, həm maliyyə, həm dəki valyuta bazarlarında güclü və dayanıqlı maliyyə vəziyyətinin bərpa olunması, pul və həmçinin fiskal siyasətlərin kəskinləşdirilməsi, qeyri-neft sahəsinin inkişafının təminatı, idxalın azaldılması üçün sənayenin, kənd təsərrüfatının artım sahələrinin müəyyən edilib inkişaf etdirməsi kimi prosesləri birləşdirir. Ötən ildə əhalinin aşağı təbəqəsinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi (pensiya və müavinətlər, müəyyən təbəqə üçün yemək xərclərinə görə verilən aylıq müavinətlər, ünvanlı sosial yardımlar, təqaüdlər), həmçinin büdcənin vəsaitləri nəticəsində maliyyələşən təşkilatlar olan elm, səhiyyə, idman, təhsil, kənd təsərrüfatı sahəsində çalışanların, mülki işçilərin maaşları fevral ayında 10 faiz

qaldırılmışdır. Daha sonra əmanətçilərin əmanətləri üçün qoyulan məhdudiyət götürülmüş və banklara etimadın yüksəldiməsi üçün dövlətin özü zəmanətdə vermişdir. Pul, həmçinin də fiskal siyasətlərin kəskinləşdirilməsi dedikdə isə izafi manat emissiyasının qarşısının alınması, bank sektorlarında sağlamlaşdırma və rekonstruksiya işlərinin aparılması başa düşülür. Mühüm işlərdən biri və milli dəyərimiz olan manat üzərindəki spekulativ təzyiqlər aradan qaldırılmağa çalışılır. Sərt formada olan pul, həmçinin fiskal siyasətlər nəticəsində tədiyyə balansının kəsri, idxalın həcmi azaldılmış, inflyasiyanı nəzarətdə saxlamaq və digər dərin və təhlükəli iqtisadi ressesiyanı yumşaltmaq mümkün olmuşdur. Dediklərimizin sübutu kimi statistik göstəricilərə nəzər salmaq kifayətdir. Sübut kimi keçən ilin ilk 8 ayın göstəricilərinə görə istehsal olunmuş ümumi daxili məhsulun 65 faizinin neft sahəsinə daxil olmayan ÜDM-nin payına düşdüyünü demək olar. Ancaq eyni ilin ilk altı ayı müddətində ərzaq məhsulları və xidmətlər daxil olmaqla qiymətlər 2015-ci ilin həmin zaman kəsiyinə nisbətə 11-12% artmışdır. Ötən ilin iyun aylarında artıq ilin əvvəllərindən azalaraq davam edən xarici ticarət saldosunun isə müsbət zonaya gəlməsi kimi digər müsbət proseslərdə baş vermişdir.

Respublikamız daxil olmaqla digər bütün dövlətlərin maliyyəsinin möhkəmliyi, davamlılığı, etibarlılığı ölkə büdcəsinin maliyyə vəsaitlərinin həcmindən birbaşa olaraq asılıdır. Dövlət maliyyəsinin şəffaflığının təminatı və qorunması maliyyə vəsaitlərinin düzgün və müəyyənləşdirilmiş istiqamətlər üzrə xərclənməsindən asılıdır. Ölkəmizdə mövcud olan bazar iqtisadiyyatında büdcə xərclərinin və ümumilikdə büdcə proseslərinin idarə olunması prosesində təcrübənin çatışmazlığı büdcə vəsaitlərinin düzgün formalaşmasına, düzgün və təyinatı istiqamətində sərf olunmasına pis təsir göstərir. Qlobal iqtisadi böhranlarla geridə qoyduğumuz keçən il əksər dövlətləri həm maliyyə, həm də iqtisadi cəhətdən inkişaflarını geri aparmışdır və Azərbaycanda təsirsiz ötürməmişdir. Dünyanın əksər nöqtələrində mövcud olan qlobal maliyyə böhranlarına səbəb kimi mövzunun əvvəlində dediyimiz xam neftə olan tələbin təklifdən azlığı və bundan ötrüdə satış qiymətinin xeyli aşağıya düşməsinə, Böyük Britaniyanın “Brexit” vasitəsi ilə Avropa Birliyindən

imtinası nəticəsində peyda olan iqtisadi cəhətdən qeyri-müəyyənlikləri və başqa səbəbləri deyə bilərik. Qlobal maliyyə problemlərinin davam etdiyi bu zaman kəsiyində respublikamızda olduğu kimi digər dövlətlərində əsas vəzifəsi büdcə proseslərinin təkmilləşdirilməsi və eynilərdə büdcə xərclərinin düzgün idarə olunması prosesinin yaxşılaşdırılmasıdır.

Müasir zamanda əvvəlki vaxtlarda mövcud olduğu kimi dövlətlər ölkə iqtisadiyyatının idarəsi vasitəsi kimi büdcənin formalaşdırılması, büdcə vəsaitlərinin idarə olunmasından istifadə edir. Ancaq qlobal maliyyə problemlərinin kəskinləşdiyi indiki dövrümüzdə isə büdcə proseslərinin iqtisadiyyatın idarəsi vasitəsi kimi əhəmiyyəti gün keçdikcə dahada artır. Büdcənin formalaşdırılması, xərclərin düzgün sərfiyyatı və idarəsi kimi mövzularda dövlətin qabağına bir çox suallar çıxır. Bu sualların vaxtında və rəşional şəkildə həllini tapması büdcə proseslərinin, ümumilikdə büdcənin səmərəli təşkil edilməsinə, büdcə münasibətlərinin yeni iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılmasına zəmin yaradır və büdcələrin bazar münasibətlərinin inkişafı prosesinə birbaşa təsir imkanını yaradır. Bütün bunlara görə indiki dövrümüzdə büdcə proseslərinin reallaşmasının nəzəri-metodoloji əsaslarının öyrənilməsi, tətbiqi məsələlərin araşdırılması, yeni konseptual yanaşmaların işlənilib hazırlanması zərurətə çevrilmişdir. Büdcənin formalaşdırılması, büdcə vəsaitlərinin xərclənməsinin idarə olunması sahələrində hələdə həllini gözləyən nəzəri-metodoloji problemlər qalmaqdadır. Həllini gözləyən nəzəri-metodoloji problemlərə büdcə sahəsində istifadə olunan anlayışların dəqiqləşdirilməsinin zəruriliyi, büdcənin icrasının təkmilləşdirilməsi, büdcənin maliyyə vəsaitlərinin təyinatı istiqamətində düzgün xərclənməsi, büdcənin icrası prosesində ictimai iştirakın təminatı, büdcə planlaşdırılmasının dəqiqliyi, büdcə planlaşdırılması zamanı iqtisadi subyektlərin fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi meyarlarının hazırlanması və başqa eyni əhəmiyyətli problemləri sadalaya bilərik.

İyirmi altı il öncə müstəqilliyini elan etmiş ölkəmiz həm siyasi həmdəki iqtisadi bağılıqdan qurtulmuşdur. Davamında isə iqtisadi, soisal yöndən yuxarı inkişaf səviyyəsinə çatmaq üçün isə ölkənin mərkəzi büdcəsinin tərtib olunması, tətbiqi,

formalaşması və xərclənməsinin səmərəliliyinin təşkil edilməsi naminə dəyişikliklər edilməli və irəliyə doğru addımlar atılmalı idi. Bu addımlar zamanla atılmış və ölkəmizin inkişafı naminə uyğun zəmin yaradılmışdır. İndiki dövrümüzədə dövlət büdcəsinin iqtisadiyyatımızda rolu mühümdür və büdcənin əvvəlki sətirlərdə dediyimiz kimi bazar iqtisadiyyatının şərtlərinə müvafiq səviyyəyə gətirmək zərurəti doğmuşdur. Hamımıza məlumdurki, Azərbaycanda mədəni və sosial sahələrə, elm sahələrinə xərclənən maliyyə vəsaitləri dövlət büdcəsindən çıxır. Ölkəmizdə təhsilin, sosial sahələrin həm normal inkişaf səviyyəsinə gəlmiş, həmdəki inkişaf mərhələsində olan sahələri mövcuddur və bunu geniş bir şəbəkə kimi təsvir edə bilərik. Beləki, Respublikamızda çoxlu sayda ali məktəblər, orta təhsil verən təhsil ocaqları, elmi-tədqiqat institutları, xəstəxanalar, tibb ocaqları, poliklinikalar və digər eyni əhəmiyyətə malik müəssisələr mövcuddur. Əhalimizin əksər hissəsi isə bu tip müəssisələrdə işləyir və xalqımıza xidmət edirlər. Bu cür geniş şəbəkəni saxlamaq və işçilərinin əmək haqlarını ödəməkdən ötrü ehtiyac olan maliyyə vəsaitlərinə ciddi uçot və nəzarət tələb olunur. Ona görə də düzgün quraşdırılmış uçot sistemi dövlət büdcəsindən çıxan vəsaitlərin öz təyinatları istiqamətində, səmərəli şəkildə sərfiyyatına zəmin yaradır.

Dövlət büdcəsinin formalaşdırılması, dövlətin xərclərinin sərf olunmasının düzgün, şəffaf idarə olunması kimi məsələlər bir çox iqtisadçılar tərəfindən tədqiq edilmiş və öyrənilmişdir. İlk öncələr dövlət büdcəsi prosesləri və xərcləri haqqında fikirlərə C.Keyns, R.Zodi, P.Samuelson, C.Stiqliz kimi iqtisadçıların əsərlərində rast gəlmək olardı. Müasir dövrümüzədə isə artıq büdcə prosesləri və xərclərinin səmərəli istifadəsi anlayışları əsas iqtisadi problemlərdən birinə çevrilmişdir. Buna görə də müasir büdcə prosesi nəzəriyyəsinə S.Bukovinski, V.Federov, P.Vaxrin, Ç.Oqon, İ.Lunina, O.Vasilik, L.Drobozina və digərləri öz dəyərli fikirləri ilə töhfələr vermişlər. Azərbaycanda isə büdcə, büdcə xərcləri, xərclərin formalaşdırılması, idarə olunması formaları haqqında fikirlərə daha çox B.A.Xankişiyev, M.M.Sadıqov, Ə.X.Nuriyev, Z.Ə.Səmədzadə, T.Ə.Paşa, A.A.Nadirov, A.F.Musayev və digər iqtisadçıların əsərlərində rast gələ bilərik.

Dövlət büdcələrinin formalaşması, xərclərinin istifadəsi səmərəliliyinin öyrənilməsinin effektivli yolu büdcə proseslərinin kompleks təhlili və tətqiqidir. Bu təhlil əsasında həm yerli, həmdəki xarici təcrübələri birləşdirməklə dövlət büdcəsindən daha səmərəli istifadəyə və müasir dövrümüzdə uyğun olan büdcə sisteminin formalaşdırılmasına imkan verən məsələlərin araşdırılıb və müəyyən olunması, bir sözlə büdcə proseslərinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi zəruridir. Həmçinin ölkəmizdə büdcə mexanizminin metodoloji-nəzəri məsələlərin kompleks şəkildə öyrənilməsi, onun təkmilləşdirilməsi yollarının araşdırılması, büdcə vəsaitlərinin xərclənməsinin səmərəliliyinin artırılması üçün elmi təklif və tövsiyələrin verilməsində kompleks tətqiqatın məqsədlərindəndir. Dediymiz kompleks təhlil və tətqiqatın müsbət nəticələrinə çatmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmalı və həll edilməlidir:

- İctimai iştirak və düzgünlüyün əldə edilməsi;
- Statistik məlumatlar əsasında büdcə siyasəti və büdcə proseslərinin qarşılıqlı əlaqələrinin təyin edilməsi;
- Büdcənin formalaşdırılmasında istifadə olunan modellərin müqayisəli təhlili və sistemləşdirilməsi;
- Büdcə prosesi mərhələlərinin (layihənin təsdiqi, müzakirəsi, qəbulu, tətbiqi və.s) təhlili əsasında hakimiyyəti strukturları arasında yaranmış münasibətlərin müəyyənləşdirilməsi;
- Ölkə büdcəsinin iqtisadi əhəmiyyətinin təhlili və təhlilin formalaşdırılması prinsiplərinin və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- Ölkəmizdə büdcə mexanizminin və büdcə xərclərinin idarə olunmasının müasir dövrdə təhlili və qiymətləndirilməsi;
- Büdcənin təşkili və maliyyə vəsaitlərinin sərfiyyatı proseslərində meydana gələn problemlərin və çatışmazlıqların ortaya çıxarılması və təkmilləşdirilmənin formalarının təyin edilməsi;
- Respublikamızda büdcə prosesinin nəzəri və metodoloji tərəfdən öyrənilməsi, təklif və tövsiyələrin verilməsi;

- Bütçə fəaliyyətinin formalaşdırılması və bütçə xərclərinin düzgün, təyinatı üzrə sərf edilməsi işində şəffaflıq və ictimai iştirak prinsipləri və mexanizmlərinin aşkara çıxarılması.

XX əsrin 90-ci illərindən başlayaraq Respublikamızda əksər sahələrdə reallaşdırılan islahatlar, bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı aparılan tədbirlər əsasında bütçə sistemində vacib və ciddi dəyişikliklər olmuşdur. Bütçə sistemində ilk öncə qanunvericilik sahəsi möhkəmləndirilmiş və dissertasiyamızın ilk mövzusunda dediyimiz kimi bütçə anlayışı barəsində qanunlar qəbul edilmişdir. Sonuncu qəbul olunmuş qanuna isə indiki dövrümüzədək lazımı əlavələr və dəyişikliklər edilmişdir. Həmin qanunun və qəbul edilmiş başqa hüquqi-normativ aktların dünyanın öndə gedən ölkələrinin təcrübəsi nəzərə alınmaqla beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması əsas işlərdən biri olmuşdur. Axırınıc, yeni təkmilləşdirilmiş bütçə barəsindəki qanun ümumilikdə Azərbaycanın bütçə sisteminin həm keyfiyyətə, həm də kəmiyyətə yeni mərhələyə keçməsinin başlanğıcını qoydu və bütçənin əsasları və prinsiplərini müəyyənləşdirmiş oldu. İndiki dövrümüze kimidə həmin qanuna bütçənin müasir şəraitə uyğunlaşdırılmasından ötrü bir sıra əlavələr, düzəlişlər, dəyişikliklər olmuşdur. Bu cür düzəlişlər nəticəsində ölkə bütçəsinin gəlirlər bölməsinin genişləndirilməsi, bütçə vəsaitlərinin istifadəsində düzgünlüyün təminatı və təyinatları istiqamətində sərf olunmasına nəzarətin gücləndirilməsi, bütçə qalığının idarə olunması, bütçə kəsrinin idarə olunması, beynəlxalq standartlara müvafiq olan uçot qaydalarının tətbiqi, kassa icrasının xəzinədarlıq tərəfindən reallaşdırılması üçün zəminin yaradılması mövcud olmuş və təkmilləşdirilmişdir. Bütçə kəsrinin maliyyələşdirilməsində əvvəllər bank kreditlərindən istifadə edilirdi. Ancaq bu üsul inflyasiya yaradan əsas problemlərdən birinə çevrildiyi üçün imtina edilmişdir. Sonralar ÜDM-nin tərkibində bütçə kəsrini tənzimlənməmişdir, beləki, əsaslı xərclərin artım sürəti cari xərclərin artım sürətini keçmişdir. Bütçə xərclərinin proqnozlaşdırılmasında əsaslı tədbirlər və konkret proqramlar əsas götürülərək, bütçənin icrası üzərində dövlət nəzarəti gücləndirilmişdir. Konkret proqramlar və əsaslı tədbirlər isə əsaslı xərclər vasitəsi ilə maliyyələşdirilir. Daha sonra əsaslı vəsait

qoyuluşlarına nəzarətin gücləndirilməsi, həmin xərclərin səmərəli, düzgün xərclənməsi, dövlətin müvafiq proqramlarının əlaqələndirilməsi sahələrində mühüm uğurlar qazandırmışdır. Neft sahələrinə aid olmayan sahələrin inkişaf etdirilməsi, ixracın stimullaşdırılması və idxalın azaldılması Azərbaycanda büdcənin son zamanlardakı əsas vəzifələridir.

Axır vaxtlar əksər dövlətlərdə, eləcə də ölkəmizdə baş vermiş böhranlar dövlətin gəlirlərinin və xüsusildə xərclərinin idarə olunmasına diqqəti artırmışdır. Bu məqsədlə bütün səviyyə büdcələrin tərtibi, icrası və göstəricilərinin müqayisəolunarlığını müyyən etməkdən ötrü büdcə təsnifatından yararlanmaq olar. Bu təsnifat bütün büdcələrin həm gəlirlərinin, həm də xərclərinin sistemləşdirilməsi deməkdir. Büdcə təsnifatının çox mühüm təşkilati və hüquqi əhəmiyyəti vardır, çünki dövlət orqanlarının büdcənin düzgün təşkil edilməsinə, büdcə gəlirlərinin zamanında və tam miqdarda daxil olmasına və büdcənin maliyyə vəsaitlərinin düzgün və təyinatı istiqamətində sərfinə nəzarətini sadələşdirir, maliyyə resurslarının ünvanlılığını təmin edir, ayrı-ayrı büdcələri icmal büdcələrdə birləşdirir, iqtisadi və statistik təhlillərin aparılmasına zəmin yaradır və.s.

Dünya ölkələri daima iqtisadi baxımdan rəqabət halındadırlar. Bu rəqabətdə dövlətlərin resursları və maliyyə vəsaitlərinin miqdarı aparıcı əhəmiyyətə sahibdir. Ancaq resursların və büdcənin vəsaitlərinin miqdarıda təkbaşına həlledici rol oynamır, çünki resursların həcmiylə bərabər, bu resurslardan və maliyyə vəsaitlərindən düzgün istifadə mühüm rola malikdir. Bunlara görə nəticə yönümlü büdcələşdirmənin əsas komponentlərindən biri səmərəlilik göstəricilərinin işlənilməsi hazırlanmasıdır. Ölkə büdcəsi vəsaitlərinin paylaşdırılması və sərf olunması ölkənin inkişaf istiqamətlərindən asılı şəkildə dövlət əhəmiyyətli proqramlarda və sənədlərdə əks olunmuş məqsədləri təmin etməlidir. Dediğimiz məqsədlərə nail olmaqdan ötrü dövlət proqramları büdcə vəsaitləri ilə uyğunlaşdırılır, xərclənməsi planlaşdırılan vəsaitlərin səmərəlilik istiqamətləri hazırlanır.

Son zamanlar respublikamızda büdcə sistemində reallaşdırılan islahatlara baxmayaraq hələ də büdcə xərclərinin nəticəliliyi və planlaşdırma mexanizmlərinin

təmin olunması tam olaraq yekunlaşmamış, büdcə proseslərinin əsası kimi formalaşma bilməmişdir. Təhlillər nəticəsində məlum olmuşdurki, büdcənin vəsaitlərindən düzgün, əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş istiqamətlər üzrə səmərəli şəkildə istifadə sferasında olan çatışmamazlıqların aradan götürülməsinə nail olmaq tamda mümkün olmamışdır. Başlıca səbəblərdən biridə, həmin çatışmazlıqların həllinə nəticələrə istiqamətli büdcələşdirmənin məqsəd və meyarlarının sistemi əsasında yanaşmanın olmamasıdır. Nəticə istiqamətli büdcələşdirmənin müsbət cəhətlərini reallaşdırmaq üçün əsas olaraq fəaliyyətin ictimai əhəmiyyəti olan son nəticələrini xarakterizə edən göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi tələb olunur. Dediymiz göstəricilərin müəyyən olunmasında əsas məqsəd büdcə vəsaitlərinin həm səmərəli istifadəsi, həm də büdcə vəsaitlərinin düzgün bölüşdürülməsidir. Ölkəmizdə nəticə yönümlü büdcələşdirmənin alətlərindən istifadə metodologiyası formalaşmamışdır. Bu modelin tətbiqinin əsas yönələrindən biri büdcə təşkilatlarında maliyyə menecmenti səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Ümumiyyətlə büdcə planlaşdırılması büdcə prosesinin vacib elementi olmaqla, büdcə siyasətinin məqsədlərinin kəmiyyətə müəyyənləşdirməsi və konkretləşdirilməsi, dövlətin büdcə siyasəti qarşısındakı vəzifə və məqsədlərinin reallaşdırılması üçün hakimiyyət orqanlarının ehtiyac duyduğu maliyyə resurslarının təminatı və bölgüsü sahəsindəki fəaliyyətidir. Dövlət büdcəsi prosesinin islahatlarından biridə az əvvəl dediyimiz kimi maliyyə menecmentinin keyfiyyət meyarları əsasında büdcə icrasının monitorinqi, yəni yoxlanması və daha sonrada qiymətləndirilməsidir. Büdcə prosesinin səmərəli təşkil edilməsi və dolayısıylada xərclərin düzgün idarə olunmasından ötrü aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət ayrılmalı və həlləri üzərində çalışılmalıdır:

- Dövlət maliyyə nəzarətinin hər cəhətdən təkmilləşdirilməsinin əldə olunması;
- İctimai maliyyənin idarə olunmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- Dövlət büdcəsinin tərtib edilməsi zamanı onun hazırlanmasında payı olan ölkənin nazirlikləri arasında informasiya mübadiləsi sisteminin yaxşılaşdırılması;
- Büdcə prosedurlarının təkmilləşdirilməsi;

- Bütçə prosesi zamanı dövlət, maliyyə və bütçə strukturlarının, təşkilatlarının bütçə səlahiyyətlərinin yuxarı həddinin müəyyənləşdirilməsi və daha sonrada bu səlahiyyətlərin reallaşdırılmasına nəzarət edilməsi;
- Proqram-məqsədli metodların icra sahəsinin genişləndirilməsi və ortamüddətli bütçə planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi;
- Milli Məclisin qanunvericilik təşəbbüsü hüququnu həyata keçirməsi (bütçə layihəsinə baxılması, müzakirəsi və təsdiqi mərhələlərində).

Bütçə proseslərinin idarə olunması dedikdə, ümumən həm bütçənin gəlirlər hissəsinin, həm dəki əsasəndə bütçə xərclərinin idarə olunması başa düşülür. Bütçə proseslərinin idarə olunmasının səmərəliliyini yüksəltmək üçün dövlət maliyyə nəzarətinin yeni mexanizminin və strukturunun tətbiqi, bütçə resurlarından istifadənin səmərəliliyi auditinin tətbiq olunması tələb olunur. Bütçənin sərf olunmasının səmərəliliyi auditinin keçirilməsində əsas məqsədlər vergi inzibatçılığının qiymətləndirilməsindən, hakim orqanların verdiyi qərarların reallaşdırma imkanlarının yaxşılaşdırılmasından, gələcək fəaliyyətlər barəsində təkliflərin hazırlanmasından, maliyyə resurları axınının və dövlət mülkiyyətinin idarə olunmasının qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

III Fəsil. Bütçə xərclərinin səmərəli idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi yolları

3.1 Bütçə xərclərinin səmərəli istifadə olunması metodlarının təkmilləşdirilməsi yolları

Bütçə vəsaitlərinin düzgün və təyinatı istiqamətində, həmçinin səmərəli bir şəkildə xərclənməsi metodikasını təhlil etmək üçün başlıca olaraq bütçə anlayışının mahiyyətini, yerinə yetirdiyi funksiyaları, fəaliyyət prinsiplərini öyrənmək lazımdır. Bütçənin funksiyalarını, təşkili formasını və fəaliyyət prinsiplərini bildikdə artıq bütçə prosesinin düzgün təşkili və xərclərin səmərəli idarəsi haqqında müəyyən ilkin biliyə sahib ola bilərik. Bütçə anlayışının kökü çox qədimdir. Beləki, dövlətlərin yaranması və inkişaf etməsiylə bir dövrdə bütçənin yaranması ehtimal edilir. Keçmişdən indiki dövrümüzdə qədər dövlətlər bütçədən öhdəliklərini yerinə yetirmək, funksiyalarını reallaşdırmaq üçün istifadə etmişlər. Bütçə iqtisadi bir anlayış kimi geniş anlayışa malik olan maliyyə iqtisadi kateqoriyasının əsas hissələrindən biridir. Bütçə iqtisadi kateqoriyasının funksiyaları: ÜDM-un təzədən paylaşdırılması; dövlət vasitəsiylə iqtisadiyyatın tənzimi və həvəsləndirilməsi; ölkənin sosial siyasətinin yerinə yetirilməsinin maliyyə təminatı; pul vəsaitləri fondlarının əmələ gətirilməsi, sonrasında isə nəzarət.

Bütçənin birinci funksiyası kimi göstərdiyimiz bölüşdürücü funksiya dövlət və bölgələrin özünüidarəetmə strukturları tərəfdən maliyyə (pul) vəsaitlərinin yaradılması və sərf olunmasıdır. İqtisadi cəhətdən öndə olan ölkələrdə ÜDM-un 40-50%-i yenidən bölüşdürülür. Bütçə vasitəsilə ÜDM-un bölüşdürülməsi eyni zamanda iki prosesi özündə birləşdirir. Bunlara bütçə gəlirlərinin yaradılması və onların istifadəsi aiddir. Bütçə gəlirlərinə respublikamızın, muxtar respublika və bölgələrin özünüidarəetmə strukturları tərəfindən qanunla müəyyənləşdirilmiş tərzdə dövlətin bütçəsinə, bölgələrin bütçələrinə və ya muxtar respublikanın bütçəsinə daxil olan ödənişlər, vergilər, rüsumlar və başqa daxil olmalar məxsusdur. Saydığımız bu daxilolmalar hesabına yaranmış yeni ÜDM sonradan məcburi şəkildə dövlət və

bələdiyyələrin xeyrinə bölüşdürülür. Bunun nəticəsində dövlət və bələdiyyələrlə əhali arasında (vergini ödəyən) iqtisadi münasibətlər yaranır.

Adını çəkdiyimiz büdcənin funksiyaları içərisində ən əhəmiyyətli olanı büdcənin nəzarət funksiyasıdır. Büdcənin nəzarət funksiyasında heç vaxt büdcənin bölüşdürücü funksiyasından ayrı ola bilməz. Səbəbi isə odurki, büdcənin əsas olan bu funksiyası büdcəyə daxil olmalılar və xərclənən vəsaitlər üzərində dövlətin nəzarətini şərtləndirir.

Dövlətin büdcə sisteminin təşkilati meyarları müəyyən edilərkən ölkənin sosial, həmçinin iqtisadi şəraiti, iqtisadi-maliyyə mühiti nəzərə alınır. Beləki, büdcənin təşkilinin əsasları, həmçinin hissələri arasındakı iqtisadi münasibətlərinin təşkili prinsipləri ali qanunvericilik əsasında yəni, Konstitusiyaya əsasında müəyyənləşdirilir. Ölkəmizdəki büdcə sisteminin əsas fəaliyyət prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Büdcə sistemin vahidliyi;
- Büdcənin balanslaşdırılması;
- Büdcə sisteminin ayrı-ayrı səviyyələri arasında xərc və gəlir hissələrinin bölüşdürülməsi;
- Büdcə sisteminin bir-birindən fərqlənən səviyyələri arasındakı müstəqillik;
- Büdcə vəsaitlərindən istifadədə məqsədli xarakter.
- Büdcə vəsaitlərinin təyinatları üzrə düzgün sərfiyyatı;
- Büdcənin aşkarlığı;
- Büdcənin həqiqiliyi;

İndi isə yuxarıda göstərdiyimiz prinsiplərin izahını verməyə çalışaq. Birincisi, büdcə sisteminin vahidliyi - ümumi qanunvericilik bazasının, ümumi sənədləşdirmə formasının, büdcə sisteminin bütün fərqli səviyyələri üçün müxtəlif pozuntulara görə eyni cərimələrin tətbiqi, daha sonra dövlət və bölgələrin büdcələrində vahid mühasibat uçotu qaydasının tətbiqidir. Büdcə sisteminin ayrı-ayrı səviyyələri arasında xərc və gəlir hissələrinin bölüşdürülməsi dedikdə isə, icra strukturlarının və bölgələrin idarəetmə strukturlarının səlahiyyətlərinə məxsus olan öhdəliklərinin, funksiyalarının reallığa çevrilməsindən ötrü müvafiq səlahiyyətlərin verilməsidir.

Qeyd etdiyimiz prinsiplərdən ən əsası isə səviyyələrinə görə fərqlənən büdcələrin müstəqilliyidir. Büdcələrin müstəqilliyi anlayışına aşağıdakılar daxildir:

- Büdcə sisteminin səviyyəsinə görə fərqlənən büdcələrinin öz fəaliyyətlərini sərbəst şəkildə həyata keçirməsi;
- İcra orqanları və bölgələrin özünüidarə strukturları tərəfdən vəsaitlərin xərclənməsi istiqamətlərinin sərbəst müəyyən edilməsi;
- Qanunvericiliyə görə müəyyənləşdirilmiş şəkildə isdənən büdcənin özünəməxsus gəlir mənbələrinin olması;
- Müxtəlif səviyyəli büdcələrdə yaranmış büdcə kəsirlərinin maliyyələşdirmə mənbələrinin sərbəst şəkildə müəyyən edilməsi;
- İlin axırında dövlətin vəsaitlərinin düzgün istiqamətdə xərclənməsi nəticəsində yaranmış gəlirlərin mərkəzi xəzinəyə tamamilə köçürülməsi.

Büdcənin balanslaşdırılması isə isdənən bir büdcəyə xas olan xüsusiyyətdir, çünki isdənən büdcə balanslaşdırılmalıdır. Yəni, il ərzində xərclərin ümumi miqdarı gəlirlərin və büdcə kəsirinin maliyyələşdirmə mənbələrinin miqdarına bərabər olmalıdır. Vəsaitlərin təyinatlarına uyğun doğru xərclənməsi dedikdə isə, adındanda göründüyü kimi, büdcələrin icrası və tərtibi zamanı səviyyələrinə görə fərqlənən büdcələrin müvafiq büdcə vəsaitlərinə görə qarşılıqlarına qoyduqları məqsədlərə nail olmaları başa düşülür.

Aşkarlıq - büdcə layihələrinə baxılması, digər icraedici orqanlar tərəfindən qərarların qəbulu formaları və həmən qərarların və ya aktların əhaliyə açıq şəkildə çatdırılması, təsdiq edilmiş büdcə barəsində hesabatın və büdcə icrası haqqında məlumatların düzgün verilməsi və mətbuata, digər informasiya vasitələrinə açıq olmasıdır. Büdcə həqiqiliyi özündə ölkə ərazisinin hər hansısa hissəsinin müvafiq həm sosial, həm dəki iqtisadi inkişaf göstəricilərinin, büdcə xərclərinin və gəlirlərinin reallığını ehtiva edir. Sonuncu prinsip olan büdcə vəsaitlərindən istifadədə məqsədli xarakter isə istifadə olunacaq büdcə vəsaitlərinin konkret məqsədlərdən ötrü isdənən bir ünvanın sərəncamına verilməsidir.

Üçüncü fəslimizin büdcənin vəsaitlərindən istifadə sahəsində düzgünlüyün, səmərəliliyinin artırılması məğzində olan ilk mövzusunə biz ümumilikdə “büdcə anlayışı nədir?”, “büdcənin yerinə yetirdiyi əsas funksiyalar hansılardır?” (əsas olanlarının izahı ilə birlikdə), “büdcənin təşkili prinsipləri nələrdir?” suallarına cavab verərək başladıq. Onuda qeyd etməliyik, biz bu məlumatları əbəs yerə verməmişik, çünki həmin məlumatlar bizə mövzumuzun əvvəlində dediyimiz kimi xərclərin sərf olunması metodlarını başa düşməyə kömək olacaq, bu isə daha sonra xərclərin istifadə olunması metodikasını daha yaxşı anlamağa, təkmilləşdirilməsi yollarını araşdırmağa imkan verəcəkdir. Dünyanın əksər yerlərində olduğu kimi Respublikamızda büdcə xərclərinin istifadə olunması metodlarını şərti olaraq 3 yerə ayırmaq olar: qanunvericilik, planlaşdırma və nəzarət. Mövzumuzun davamında hər üç metoda toxunmağa çalışacağıq.

Qanunvericilik metodu dedikdə ümumən qanunlara riayət olunmasını başa düşməliyik. Dissertasiyanın ilk fəslinin ilk mövzusunda bu barədə çox geniş məlumatlar verilib. Ölkə qanunvericiliyində (Konstitusiyaya və digər qanunlar) büdcənin təşkili, illik büdcənin hazırlanması və mərhələləri, nəzarət edəcək aidiyyəti orqanlar və nəzarət vasitələri göstərilmişdir. Qanunvericilikdə göstərilən tələblərə riayət edilməsi sayəsində büdcə xərclərinin düzgün, məqsədəuyğun şəkildə xərclənməsinə nail olmaq mümkündür. Büdcə xərcləri dedikdə, dövlət büdcəsindən, muxtar respublika büdcəsindən, bölgələrin büdcələrindən qanunvericilikdə göstərilmiş qaydada istifadə olunan və isdənİLƏN tələbatı ödəyən büdcə vəsaitlərini başa düşmək olar. Dövlətin xərcləri “Büdcə sistemi haqqında” qanun və hər il qəbul olunan “Dövlət büdcəsi haqqında” qanunlara əsasən təşkilatların smetasına uyğun olaraq xəzinədarlıq orqanları vasitəçiliyilə sərf olunur. Büdcə xərcləridə hər sonrakı il üçün az əvvəl dediyimiz qanunla qəbul olunur və gəlirlərdə olduğu kimi ölkənin həm sosial, həm də iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq sturukturu formalaşır.

Planlaşdırma və nəzarət metodları bir-birlərindən asılıdırlar. Əvvəl söylədiyimiz qanunvericilik metodu planlaşdırma və nəzarət metodlarının özəyi, yəni mənbəyidir. Daha aydın desək, büdcə xərclərinin planlaşdırılması qaydası, nəzarət edəcək

orqanlar və nəzarət vasitələri qanunlarla təyin olunur. Ölkənin büdcə vəsaitlərinin xərclənməsinə hansı aidiyyəti orqanların nəzarəti reallaşdırdığını əvvəlki mövzularda bildirmişik. Maliyyə Nazirliyinin, Dövlət Xəzinədarlığının və Hesablama Palatasının funksiyaları haqqında ilk fəslimizin elə ilk mövzusunda ətraflı məlumatlar qeyd etmişik. Əlavə olaraq göstərməliyikki, Maliyyə Nazirliyinin büdcədən istifadəyə nəzarəti reallaşdıran orqanı Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətidir. Həmçinin nazirliyin Dövlət Borcunun İdarəedilməsi agentliyi kimi orqanı da mövcuddur. Qısa şəkildə desək, Maliyyə Nazirliyi adını çəkdiyimiz tabeliyində olan orqanlar vasitəsilə ölkə büdcəsi xərclərinin hər istiqamətinə nəzarəti yerinə yetirməyə çalışır. Vergilər Nazirliyində nəzarətedici orqanlar içərisində mühüm yerə malikdir, beləki bu nazirliyin düzgün, həmçinin də səmərəli şəkildə fəaliyyəti gəlirlərin çoxalmasına və nəticədə isə xərclərin artmasına gətirib çıxaracaqdır.

İsəndirilən dövlətin maliyyəsi ölkə maliyyə sisteminin əsas hissəsi və dayacağı olub, dövlətin siyasi, sosial, iqtisadi funksiyalarını reallaşdırmaqdan ötrü pulla təmin edən vacib iqtisadi alətidir. Ona görə də dövlətin idarəsi üçün bir mərkəzdə birləşdirilmiş maliyyə vəsaiti fondu mövcuddur. Həmin fondun böyük parçası isə dövlət büdcəsində cəmləşir, səbəbi isə mərkəzləşdirilmiş bu tip fondların yaradılması və sərf olunmasında əsas işin dövlət büdcəsinin üzərinə düşməsidir. Qısaca olaraq ümumiləşdirərək deyə bilərikki dövlətin əsas, başlıca maliyyə planı elə büdcənin özüdür. Həmin plan dövlətin xərcləriylə gəlirləri arasındakı balansını bizə göstərir, iqtisadi nöqteyi tərəfdən isə milli gəlirin bölüşdürülməsi sahəsində dövlətlə həm fərdi insanlar, həm dəki təşkilatlar, idarələr, müəssisələr arasında yaranmış münasibətlərdir. Dövlət özünün iqtisadi məqsədlərinə çatmaqdan ötrü ölkə büdcəsindən çox effektiv və təsirli istifadə etməlidir. Boş yerə büdcəyə - dövlət əhəmiyyətli təşkilatların proqram və siyasətlərini həyata keçirməsi üçün vacib və mühüm maliyyə planıdır demiyiblər. Büdcə gəlirlərlə xərclərin balansını müəyyən etməklə onları tarazlaşdırır. Büdcə tarazlığı həm də dövlətlərin iqtisadi tarazlığında müəyyənləşdirilməsində mühüm əsas sahibdir. Tarazlığa nail olmuş iqtisadi cəhətdən öndə gedən ölkələrdə (İEO) büdcə tarazlığıyla və dolayısı ilə büdcə ilə əlaqədar problemlər az olur və az

olan sadə problemlərin həllidə asanlıqla tapılır. Bütçə proseslərinin düzgün və şəffaf şəkildə yaradılması həm iqtisadi, həm dəki sosial artıma, iqtisadi tərəqqinin isə sürətlənməsinə gətirib çıxardır. Mövzumuzun əvvəlində də deyildiki kimi, bütçə isdən ilən ölkənin başlıca maliyyə planlarından biridir və başqa maliyyə planlarına nisbətə aparıcı və mühüm rola malikdir, səbəb isə bütçənin dövlətin səlahiyyətlərinə daxil olan qabaqcıl öhdəlik və vəzifələrini (sosial-mədəni vəzifələr, müdafiə vəzifələri, iqtisadi-sosial vəzifələr) lazımı qədər maliyyə vəsaitləriylə təmin etməsidir. Bütçə proseslərinin düzgün formalaşdırılması və əsasəndə bütçə xərclərinin idarə olunması səmərəliliyinin əldə olunmasından ötrü bütçə-vergi intizamının aşağıdakı formaları tələb olunur:

- Dövlət xidmətlərinin istehsal effektivliyi yəni göstərilmə effektivliyi;
- Makroiqtisadi qadağalara (məhdudiyyətlərə) əməl etmək naminə xərclərə nəzarət etmək;
- Bütçə xərclərinin mümkün qədər aşağı səviyyəyə gətirilməsi, yəni bütçənin düzgün idarə olunması və borcların daha səmərəli yolla idarə olunması metodlarının tətbiq olunması;
- Bütçə xərclərinin tətbiq olunan iqtisadi siyasətə müvafiq olaraq düzgün, həmçinin səmərəli formada bölüşdürülməsinin effektivliyi.

İndi isə bütçə-vergi siyasətinin təsirini izah etməyə çalışaq. Azərbaycan Respublikasında həmin siyasətin əsas yönləri hal-hazırda neft sektoruna aid olmayan sahələrin inkişaf etdirilməsi, ölkənin iqtisadi cəhətdən stabilliyinin təminatı, ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsi və inkişafının stimullaşdırılmasıdır. Ölkəmizin iqtisadi vəziyyətini nəzərə alaraq həmçinin xüsusi ilə kənd təsərrüfatına qayğının artırılmasını, həmin sahəyə maliyyə köməyinin miqdarının artırılmasını, turizmin əsas sahələrdən birinə çevrilməsini, istehsal və emal sahələrinə investisiyaların qoyulmasını stimullaşdırmağı deyə bilərik. Vergi sistemin təkmilləşdirilməsi başqa bir mənada bütçənin formalaşması və xərclərinin həcmının artırılması deməkdir Bu məqsədlə vergi sahəsinin inkişafı naminə aşağıdakı tədbirlərin yerinə yetirilməsi məqsəduyğundur:

- Kənd təsərrüfatı sektorunda işləyən işçilərə tətbiq edilən vergi güzəştlərinin vaxtının uzadılması;
- Vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması;
- Sahibkarlara və biznesmenlərə göstərilən vergi xidmətinin təkmilləşdirilməsi, bu cür vergi xidmətinin dahada genişləndirilməsi;
- Sahibkarlığın inkişafına istiqamətlənmiş vergi-gömrük siyasətinin tətbiqi və təkmilləşdirilməsi.

Ölkənin maliyyə planları içərisində aparıcı rola sahib dövlət büdcəsi ümumilikdə maliyyə mexanizminə vacib parçalardan biri olmaqla, dövlətin öhdəlik, məqsəd və funksiyalarını özündə ehtiva edir. Maliyyə mexanizmi çərçivəsində ölkə büdcəsi dövlətin xərclərinin təyinatı istiqamətində düzgün sərfini nəzərə alaraq, idarəetmə xərclərini müəyyənləşdirir, ölkənin müdafiə qüdrətini artırır, həm sosial, həm də iqtisadi planların reallaşdırılmasına çalışır. Büdcənin əsas hesab edilən məqsəd və vəzifələri formalaşdırılma zamanı ortaya çıxır. Büdcənin formalaşdırılması müvafiq şərtlər çərçivəsində ola bilər və həmən şərtlərdən əsasları isə bunlardır:

- Büdcənin reallıqlar nəzərə alınaraq tərtibi;
- İqtisadi-sosial siyasətin dəyişməsinə reaksiyanın verilə bilməsi;
- Büdcənin tərtib edilməsinin bütün mərhələlərində mövcud olan məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsinin zəruriliyi;
- Dövlət büdcəsinin formalaşdırılması, tərtibi və tətbiqi vaxtı qərarların qəbulu prosesinin unifikasiya edilməsi.

Performans ölçməsinin nəticələrinə müraciət etmək performans tərkibli büdcənin tərtib edilməsinin əsasıdır. Performans idarəetmə sisteminin, daha aydın desək məxaric-nəticə mərkəzli idarəetmə sisteminin daha düzgün qurulması üçün performans ölçmə nəticələri ilə büdcə arasında sistemli əlaqə yaratmaq vacibdir. Büdcə ilə performans ölçmə nəticələri arasındakı mühüm əlaqə isə performans tərkibli büdcələmə sayəsində yaradılır. Beynəlxəq təcrübələr isə bizə yalnız bir növdə performans əsaslı büdcələmənin olmadığını göstərir. Haqqında danışdığımız performans ölçülməsi anlayışı hər hansı şirkət və ya firma tərəfindən istehal olunan

məhsulların, xalqa verilən xidmətlərin, onların nəticələrinin daim izlənməsi üçün nizamlı, düzgün, sistemli şəkildə məlumatların toplanmasını və təhlil edilərək hesabatlandırılmasını əhatə edən prosedurdur. Performans ölçməsi təşkilatın bir çox məqsədlərinin reallığa çevrilməsi üçün əhəmiyyətli rola sahibdir. Məsələn, təşkilatın gələcək inkişaf prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi, təşkilatın zəif və qüvvətli olduğu tərəflərinin aşkar olunması, əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş məqsədlər çərçivəsində nə qədər irəliləyiş əldə olunmasının tapılması və s. qrup məqsədlərdə performans ölçməsi köməklik göstərə bilər. Performans ölçməsinin əsas cəhəti odurki bizə nəticələri göstərir, ancaq çatışmayan cəhətdə vardırki, buna isə əldə olunmuş nəticənin hansı səbəbdən yarandığını izah edə bilməməsi aiddir. Çatışmayan cəhətlərindən biridə performans ölçməsinin bizə verdiyi nəticələr əsasında təşkilatın müvəffəqiyyətli və ya müvəffəqiyyətsiz olduğu barəsində birdəfəlik hər hansısa qərara gələ bilməməyimizdir. Belə bir qərara gələ bilməyimiz üçün performans qiymətləndirməsi prosesi aparılmalıdır. Performans qiymətləndirilməsi performans ölçməsindən fərqli olaraq təşkilatın tətbiq etdiyi siyasətlərlə onların nəticələri arasındakı əlaqələri ətraflı şəkildə öyrənir. Performans qiymətləndirilməsi prosesi performans ölçməsinə nisbətə daha çox zaman alır və əziyyətdə daha çoxdur. Performans ölçməsi zamanı isə axırıncı, mühüm məqsəd ictimai məhsulların, xalqa verilən xidmətlərin keyfiyyət səviyyəsinin qaldırılmasıdır. Sonuncu nəticəyə çatmaqdan ötrü əvvəlcə yaxşı və pis performanslar performans ölçməsi nəticələri əsasında təyin olunur. Ardınca məhsulları istehsal və xidmətləri göstərənlərin üzərində ictimai təzyiq yaradılması hədəflənir və sonda isə keyfiyyət səviyyəsinin yuxarı qaldırılmasına nail olunması planlaşdırılır.

Müasir dövrümüzdə artıq insanların tələbatları əvvəlki dövrlərdəki kimi eyni deyildir və hər keçən gün insanların tələbləri artır. Həm dövlətlərin iqtisadi performansını, həm də əhəlinin ictimai performansını normallaşdırmaq üçün büdcə sistemində dəyişikliyə gedilməlidir. Daha doğrusu gəlirlər üzərində cəmlənən ənənəvi büdcədən nəticə üzərində formalaşan büdcəyə keçid olmalıdır. Ənənəvi büdcənin əsas xarakteri gəlirlərin artırılması yəni, maliyyələşmənin yaxşılaşdırılması olduğu

halda, nəticə indeksli büdcənin əsas xarakteri nəticəlilikdir. Ənənəvi büdcə artıq müasir dövrümüzə uyğunlaşa bilməz, çünki siyasət strategiyalarının müəyyənləşdirilməsində və qərarların qəbulunda heç bir köməyi olmadığı kimi, yetəri qədər elastik olmadığına görə iqtisadi hadisələrə reaksiya vermə qabiliyyətində zəifdir. Dediymiz mənfi cəhətlər isə büdcə vəsaitlərinin qeyri-effektiv və səmərəli bölüşdürülməməsiylə nəticələnir. Nəticə yönümlü büdcə və yaxud digər adi ilə desək, performans büdcəsi ənənəvi büdcədən fərqli olaraq pulun “nəyə görə?” xərclənməsi sualına cavab verə bilir. Büdcənin formalaşmasında açar söz kimi “nəticə” götürülür. Performans büdcəsi formalaşarkən məqsəd və fəaliyyət istiqamətində bütün planlaşma və büdcələmə nəticə yönümlü olur.

Qlobal maliyyə, həmçinin iqtisadi böhranların davam etdiyi müddət ərzində təbiidirki, büdcə xərclərinin həcmində dəyişkənliklər ola bilər. Bizə artıq aydındırki, son dövrlərdə respublikamız makroiqtisadi problemlərlə qarşılaşmış və ölkənin həm gəlirlərinin, həm dəki xərclərinin miqdarında azalmalar baş vermişdir. Büdcə xərclərinin kəmiyyət baxımından azaldılması büdcədən ayrılmış məbləği göstərir. Keyfiyyət baxımından azaldılma və ya məhdudlaşdırılma dedikdə, dövlət strukturları tərəfdən reallaşdırılan proqramların yalnız müəyyən bölmə üzrə reallaşdırılması başa düşülür. Yəni, dövlət qurumları verdiyi qərarları yalnız müəyyən bölmə üçün və elə həmin xidmətlərdən ötrü istifadə olunacağı təqdirdə qəbul edir. Davamında isə artıq icra orqanları qanunla müəyyənləşdirilməmiş digər bir bölmənin tələblərini təmin edilməsinə görə yox, yalnız müəyyən olunmuş bölmə üzrə, həmçinin büdcənin vəsaitlərinin həcmi nəzərə alınmaqla maliyyə vəsaiti ayırır. Bu tip böhranlar ərzində dünya dövlətlərinin bir çoxu dediymiz kimi büdcə xərclərini azaltmağa çalışsada, istisna bəzi sahələr mövcuddurki varki həməən sahələrin inkişaf etdirilməsi dövlətin əsas maraqlarından biridir. Buna görə də dövlətlərin büdcədən ayırdığı maliyyə vəsaitləri sahələr üzrə müxtəlifliklər göstərir. Ancaq həmişə sübut olunmuşdurki dövlətlər iqtisadi baxımdan yüksəyə qalxmaq isdədikdə, daha çox istehsal sahələrinə maliyyə vəsaitləri ayırmalıdırlar. Qlobal iqtisadi böhran zamanı xərclərin azaldılması ilə yanaşı, dövlətin maliyyə vəsaitlərinə qənaət olunmasının digər bir yolu,

dissertasiya işimizin isə əsas məğzi olan və sonuncu fəslimizdə dəfələrlə dediyimiz kimi büdcənin səmərəli, şəffaf idarə olunmasıdır. Azərbaycan Respublikasında isə hal-hazırda istehsal sahələri, səhiyyə, sosial-müdafiə, təhsil və başqa bu tip əsas sahələrə ayrılan vəsaitlərin azaldılması real görsənir. Ancaq elə tip xərclər mövcuddurki, onları azaltmaq, müəyyən yollarla ixtisar etmək mümkündür. Məsələn, belə tip xərclərdən əsası idarəetmə xərcləridir. Ölkə büdcəsindən çıxan vəsaitlərin bir qismi, respublikamızda isə son dövrlərdə daha böyük hissəsi idarəetmə xərclərinə sərf olunur. Respublikamızda idarəetmə xərclərinin çoxalması bu sahədə islahatları məcburi edir. Beləki, müstəqillik qazandığımız ilk dövrlərə nisbətən müasir dövrümüzdə idarəetmə xərcləri nəzərə çarpacaq dərəcədə, təxmini 6 dəfəyə yaxın qalxmışdır. İdarəetmə xərclərinin qalxmasına səbəb kimi isə nazirlərin, deputatların, prezident administrasiyasında çalışanların, komitə sədrlərinin maaşlarının yüksək dərəcədə qaldırılmasıdır. İndiki dövrümüzdə bunları görərək dövlət hakimiyyəti bir-birini izləyən islahatlar həyata keçirmişdir. İslahatlar çərçivəsində bir çox nazirliklər və idarələr, komitələr ləğv olunmuş, hakimiyyət orqanlarının iqtisadiyyat üzərindəki səlahiyyətləri məhdudlaşdırılaraq əsaslı struktur dəyişiklikləri aparılmışdır. Özəlləşdirmənin dərinləşməsiylə yenədə bir neçə dövlət strukturları ləğv olunacaq. İslahatların keçirilməsinə baxmayaraq mövcud olmuş bu vəziyyətlə heç cür barışmaq olmur, çünki müasir dövrümüzdə idarəetmə və hakimiyyəti strukturlarında çalışanların maaşından əlavə ezamiyyət xərcləri, xidməti xərcləri, istirahət və nəqliyyat xərcləri həddən artıq çoxdur. Müqayisə üçün onu deyə bilərikki, Almaniya, Fransa, İngiltərə kimi dövlətlərdə idarəetmə xərcləri büdcə xərclərinin cüzi hissəsini, sadəcə 5-8%-ni tutur. Ölkəmiz isə keçid iqtisadiyyatı dövrü yaşayır və iqtisadiyyatımızda sosial istiqamətli bazar münasibətləri üzərində qurulmağa çalışılır. Belə bir dövrdə idarəetmə xərcləri artırıla bilməz, çünki biz həmdə müharibə vəziyyətində yaşayan bir ölkəyik. dövlətlik. Buna görə də artıq son dövrlərdə idarəetmə xərcləriylə müqayisədə müdafiə xərclərinə daha çox pay ayrılmışdır. Buda müharibə dövründə yaşayan ölkəmiz üçün də başadüşüləndir. Həmçinin eyni işləri görən və bir-birinə oxşar komitələr, idarələr tamamilə ləğv edilməli, ordakı işçilər

ixtisar edilməli və həmin yerlərə xərclənən vəsait əhalinin sosial şəraitinin möhkəmləndirilməsinə, maddi rifah vəziyyətinin dahada yüksəldilməsinə və digər daha əhəmiyyətli sahələrə xərclənməlidir. Deyilən mənfi hallara baxmayaraq, tətbiq olunan iqtisadi siyasət və ölkə rəhbərinin siyasi iradəsi hesabına əsas sahələrə yönəldilən xərclərin həcmində o qədər böyük ixtisarlara olmamışdır. Həmçinin büdcə xərclərinin təyinatı istiqamətində düzgün xərclənməsi, bir sözlə səmərəli idarə olunması istiqamətində tətbiq edilən metodların təhlilinə böyük diqqət ayrılmışdır.

3.2 Büdcə xərclərinin səmərəli istifadə olunması məqsədi ilə inkişaf etmiş xarici dövlətlərin təcrübəsindən istifadə olunması

Dissertasiya mövzumuzun son fəslinin son mövzusunda inkişaf etmiş bəzi dövlətlərin büdcə prosesləri ilə bağlı təcrübələri ilə tanış olacağıq. İlk əvvəl dissertasiyanın əvvəllərində biz ümumi büdcə proseslərindən, büdcələrarası münasibətlərdən, daha sonra republikamızda olan büdcə proseslərindən və büdcələrarası münasibətlərdən danışdıq. İndi isə bəzi dünyanın iqtisadi inkişafına görə fərqlənən dövlətlərinin büdcə prosesləri və büdcələrarası münasibətlərini daha yaxından izah etməyə çalışaq. İlk öncə dissertasiyamızda söylədiyimiz kimi büdcələrarası münasibətlərdə yaranan uyğunsuzluqlar barədə danışacağıq. Beləki, büdcələrarası uyğunsuzluqlar bildiyimiz kimi transferlər, qrantlar, vergi bazasının bölüşdürülməsi, borc mexanizmi sayəsində (həm ayrı-ayrı, həm dəki bir neçəsi birlikdə istifadə edilərək) həll edilir. Məsələn ABŞ, Kanadan kimi dövlətlərdə yerli və regional büdcələrdə baş verən uyğunsuzluqlar və ya kəsirlər tarazlaşdırıcı transferlər və ya spesifik şəkildə ayrılmış qrantlar vasitəsi ilə arada qaldırılır. Ancaq bu transferlərin və xüsusi qrantların verilməsi bizim ölkəmizdə olduğu kimi deyildir və müəyyən meyarlar gözlənilərək verilir. Həmin əsas meyarlar aşağıdakılardır:

- Tarazlaşdırıcı transferlər yalnız müxtəlif regionlardakı büdcələrin xərcləri ilə gəlirləri arasında mövcud olan fərqi bağlamaq üçün istifadə edilmir. Bölgü

sistemi elə qurulurki, hakimiyyət orqanlarının xərc istiqamətində verdiyi qərarlar transferlərin həcminə təsir göstərə bilmir.

- Birinci əsas meyar yerli büdcələrin xərc tələbatının və gəlir imkanlarının düzgün qiymətləndirilməsidir. Xərc tələbatının düzgün qiymətləndirilməsi üçün hətta xərc tələbatının faktor təhlili üsulundan yararlına bilinir. Hər şey müəyyənləşdirildikdən sonra yerli bölgələrdəki dövlət xidmətlərinin dəyərini göstərən amillər seçilir.

Yuxarıda dediklərimizdən belə nəticəyə gələ gəlirikki, büdcələrarası münasibətlərin qurulması hansı məqsədlərə istiqamətlənməsindən çox asılıdır. Bu məqsədlərə isə əsasən aşağıdakıları misal çəkə bilərik:

- Regionlar arasında inkişafın tarazlığına nail olunması;
- Regionlararası rəqabətin yaradılması;
- Dövlət xarakterli problemlə məsələlərin aradan götürülməsi və ümummillə mənafeyin təmini;
- Ərazinin inkişafının tarazlaşdırılması və yüksəldilməsi və s.

İndi biz fərdi şəkildə dünyanın bəzi dediyimiz kimi öndə gedən ölkələrin büdcə proseslərinə, yəni büdcənin formalaşması, xərclərinin necə sərf edilməsinin başlıca məqamlarına diqqət yetirəciyik. ABŞ-ın modelini nəzərdən keçirtməyə çalışaq. Deməli, ABŞ federativ dövlətdir və buna görə də büdcə sistemi federal, ştat və yerli büdcələrdən təşkil olunur. Burada bələdiyyələr korporasiya hüququ nəzdində yaradılır. Bu cür dövlət qurumları işguzar fəaliyyətə baxa bilər və özəl şirkətlərlə müqavilələr imzalaya bilərlər. Onuda qeyd edəkki, ABŞ-da dövlət hakimiyyəti federal hökumətlə ştat hakimiyyəti arasında bölüşdürülür. Ştat hakimiyyəti vergi qoyuluşunda konstitusiya hüququndan istifadə edir. Beləliklə, ABŞ-da müstəqil fəaliyyət göstərən federal və ştat vergi sistemləri mövcuddur. ABŞ-da bununla əlaqədar vergiqoyma işi ön sıralarda duran proseslərdən biridir. Bu sahədə diqqəti özünə cəlb edən məsələlər isə bunlardır:

- İsdənİLən federal vergi, rüsum və yığımlar ABŞ-ın bütün ərazisində vahid formada yığılmalıdır;

- İsdən ilən ştatdan gətirilən mallardan isdən ilən hansısa vergi və ya rüsum tutula bilməz;
- Xalqın siyahıya alınması ilə birbaşa vergilər tətbiq oluna bilər.

Dediklərimizdən belə çıxır ki, ABŞ konstitusiyasına görə ölkə ərazisində vahid vergi qoyma sistemi fəaliyyətdədir və ABŞ ərazisi vahid vergi məkanı hesab edilir. Bunlara baxmayaraq, konstitusiyada ştatların vergi qoyma sahəsindəki rolları da müəyyən edilmişdir. Belə ki, ştatların qanunverici hakimiyyətləri müstəqil şəkildə vergi qoyma siyasəti reallaşdırma bilər. Həmçinin həm federal, həm də ştat hökumətləri büdcənin formalaşdırılması üçün özlərinin müstəqil vergi bazalarını müəyyən edə bilərlər. ABŞ-ın qanunverici sənədi olan konstitusiyasına görə yalnız federal və regional hökumətlərin müstəqil vergi bazasını müəyyən etmək səlahiyyətləri mövcuddur və yerli bələdiyyə orqanları isə yalnız regional hökumətlərin razılığı əsasında yerli vergiləri təyin edə bilərlər.

Mövzunun əvvəlində qeyd etdik ki, ABŞ-da büdcə 3 səviyyədən ibarətdir: federal büdcə, ştatların büdcəsi, yerli hökumət orqanlarının büdcəsi. Adını çəkdiyimiz federal büdcənin xərclər hissəsi iyirmi kateqoriyaya bölünür. Müdafiə xərcləri, energetika, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, səhiyyə, beynəlxalq işlərin aparılması, sosial sığorta xərcləri, dövlət borclarının faizlərinin bağlanması və s. xərclər həmin kateqoriyalara məxsusdur. Ümumilikdə dövlət xərclərinin təxminən 60%-ə qədər federal büdcə, qalan 40%-ə qədər isə ştat və bölgələrin hökumət orqanlarının büdcəsi tərəfindən bölüşdürülür. ABŞ-da pulların paylaşdırılması yuxarıdan aşağıya subsidiyalaşdırma və dotasiyalaşdırma istiqamətində reallaşdırılır. Müxtəlif ştatlarda həyat səviyyəsinin müxtəlif olmasına baxmayaraq subsidiya, qrantlar və dotasiyalar kimi bölüşdürmə alətləri vasitəsi ilə iqtisadi bərabərlik nəzərdə tutulmur. Büdcələr arasında tarazlaşdırma səviyyəyə fərqli olan büdcələr arasında əlaqələr vasitəsi ilə mümkündür və müxtəlif səviyyəyə malik büdcələr tərəfindən ayrılan qrantlar vasitəsi ilə reallaşdırılır. Ümumiləşdirib bunu deyə bilərik ki, maliyyə köməyi aşağı səviyyəli büdcələrə həm məqsədli həm də ümumi (məqsədi göstərilməyən) olur, federal büdcə tərəfindən isə belə maliyyə yardımı demək olarki göstərilir. Dotasiya, subsidiya,

qrantlar şəklində maliyyə yardımları çox vaxt regional büdcələrdən yerli hökumət orqanların büdcələrinə göndərilir. Ayrılmış məqsədli yardımın isə 50%-dən çoxu pay qismində ayrılır. Bu prinsipə görə əsas məqsəd daha yuxarı səviyyəli büdcələrdən aşağı səviyyəli büdcələrə ayrılmış məqsədli yardımın obyektini təşkil edən xərc maddəsinin bir hissəsi regional hökumət orqanlarının büdcələri tərəfindən maliyyələşdirilsin.

Kanada inkişaf etmiş qabaqcıl dövlətlərdən biridir. Kanadanın büdcə proseslərini, büdcələrarası münasibətlərini, büdcənin necə formalaşdırılmasını, büdcə xərclərinin hansı istiqamətdə xərclənməsini qısqacaqla olsa nəzərdən keçirə bilərik. Kanadanın ilk öncə vergi siyasətinin Maliyyə Nazirliyinin Büdcə Siyasəti və İqtisadi Təhlili şöbəsi tərəfindən yerinə yetirildiyini qeyd etməliyik. Bu şəraitdə Kanadada federal, əyalət və bələdiyyə vergi sistemləri ayrılaraq müstəqil fəaliyyət göstərirlər. Kanada konstitusiyasında hər üç vergi sistemləri tərəfindən yığılan vergi tipləri öncədən müəyyənləşdirilmişdir. Kanada özü 12 federativ subyektdən ibarətdir: on əyalət və iki ərazi vahidi. Bunlara əlavə olaraq 5000-ə yaxın bələdiyyədə mövcuddurki, bunların tərkibində kəndlərin, şəhərlərin və xüsusi xidmət orqanlarının fəaliyyət istiqamətləri təyin olunmuşdur. Federal, bələdiyyə, əyalət strukturlarının görəcəyi işlər və vəzifələri bir-birindən tamamilə ayrılmışdır. Federal hökumətin əsas səlahiyyətlərinə dövlət əhəmiyyətli mülkiyyətin və borcun düzgün idarə olunması, müharibə və sülh, milli təhlükəsizliyinin tənzimlənməsi, bank sisteminin formalaşdırılması, pul-kredit siyasətinin yeridilməsi, bütün səviyyələrdə vergi ilə bağlı məsələlərin həlli daxildir. Əyalətlərin, bələdiyyələrin səlahiyyətlərinə isə həmin bölgəyə xarakterik məsələlərin, yəni təhsil, ədliyyə, səhiyyə və özəl sahibkarlıqla əlaqədar məsələlərin həlli daxildir.

Kanadanın federal, əyalət və bələdiyyələrinin müstəqil şəkildə öz büdcələrini planlaşdırması artıq bizə məlumdur. Federal, bələdiyyə və əyalət hökumətləri müstəqil şəkildə öz büdcə planlaşdırmalarını reallaşdırırlar. Eynilərdə gəlirləri və əmtəə növləri üzrə tətbiq ediləcək güzəştlər barəsində azad qərarlar verirlər. Bu məsələlərə dair icra strukturları tərəfindən verilən təkliflər qanunverici orqanların

müzakirəsindən keçməlidir. Daha sonra müvafiq normativ sənədlər daxil edilir. Hakimiyyət orqanlarının sadəcə öz ərazi çərçivələrində vergiqoyma səlahiyyətləri vardır. Bəzən bir təsərrüfat subyektinin bir neçə əyalətdə təsərrüfat fəaliyyətinə görə gəliri olma ehtimalı var. Bu cür şəraitdə, təsərrüfat subyekti tərəfindən vergilərin ödənilməsi gəlir əldə etdiyi ərazi vahidləri çərçivəsində hər birində ayrılıqda olmaqla həyata keçirilir.

Kanada ərazisində əyalət və federal hökumətlər arasında fərqliliklər özünü büruzə versədə, istifadə olunan vergi sistemi bir-birinə oxşar fəaliyyətlərə malikdir. Beləki, əyalətlərə federal büdcələrdən dotasiya proqramı çərçivəsində maliyyə yardımları verilir, ancaq bu ödənişlər heçdə hər il təsdiq olunmur. Dotasiyanın miqdarı əyalətlərdə adambaşına düşən gəlir hesablanaraq müəyyən olunur. Təsdiq məsələsindən sonra verilən dotasiya ödənişləri federal-əyalət və ya əyalət-bələdiyyə birgə layihələri çərçivəsində həm sosial, həm də iqtisadi tədbirlərin yerinə yetirilməsinə sərf olunur. Bəzən federal hökumətlərlə əyalətlər arasında bağlanan sazişlər nəticəsində federal hökumət fərdi şəkildə əhalidən gəlir vergisinin yığılmasının texniki cəhətlərini öhdəliyinə alır. Bu isə vergilərin yığılmasında effektivliyi və səmərəliliyi artırır.

Dotasiya yadək müxtəlif maliyyə köməklikləri əksər hallarda sosial kömək proqramında adlanır. Bu proqram əsasında federal hökumət sosial sahələr üzrə çəkiləcək xərclərin yarıya qədərini öz öhdəliklərinə götürürlər. Amma bu xərclər sərf olunarkən ilk növbədə əyalətlərdəki mühüm sosial tədbirlərin, proqramların vəsaitlərlə təminatı həyata keçirilir. Təsdiq olunan maliyyə yardım proqramları çərçivəsində transfertlər səhiyyə, həmçinin təhsil sektorları nəzərə alınmaqla xərclərin tərkibində əsas mövqeyi tutur. Əyalətlər üzrə verilən maliyyə köməkliliyi həmin bölgələr üzrə təhsil sisteminin, səhiyyə sahəsinin dahada təkmilləşdirilməsinə kömək edir. Səhiyyə və təhsil sahələri istiqamətində federal büdcədən ayrılmış transfertlər, yəni maliyyə yardımları hər əyalət üzrə adambaşına eyni həcmdə müəyyənləşdirilir. Davamında isə ayrılıqda qeyd etdiyimiz sosial kömək proqramı ilə sağlamlıq və təhsil proqramı ümumiləşdirilərək 2012-2013-cü maliyyə ilindən

başlayaraq artıq sosial yardım və sağlamlıq proqramı adını almışdır. Yeni proqramın tətbiq olunmağa başladığı ilk dövrlərdə əyalətlər arasında adambaşına düşən məbləğ fərqlənirdi. Bu fərqliliyi yox etməkdən ötrü müəyyən miqdarda maliyyə vəsaitinin əlavə olaraq xərclənməsinə baxmayaraq yenədə əyalətlər arasında adambaşına düşən yardımın miqdarı müxtəliflik təşkil edirdi. Həmin maliyyə dövründə Kanadanın əyalətlərində sosial kömək və sağlamlıq proqramı çərçivəsində adambaşına 960 ABŞ dolları miqdarında maliyyə yardımını planlaşdırılmışdı, lakin ilk maliyyə ilində buna nail oluna bilmədi.

Kanada dövlətinin əyalətlərinin maliyyələşdirilməsi prosesində daha çox diqqət şimal sahələrə verilir. Şimal əyalətlər federal büdcədən isdədiyi miqdarda maliyyə yardımını almır. Verilən maliyyə vəsaitləri müəyyən faktorlara görə təyin olunur. Ümumiyyətlə baxdıqda isə, şimal əyalətlərdə əhali artımının çox olması, adambaşına düşən gəlirin digər əyalətlərə nisbətən aşağı olması, vergi sisteminin zəif inkişafı kimi meyarları nəzərə alsaq, federal büdcədən verilən pul vəsaitlərinin daha böyük payının şimal əyalətlərə göndərilməsi bizə təəccüblü gəlməz. Federal büdcədən maliyyələşdirmə prosesində ölkənin müxtəlif əyalətlərinin büdcə gəlirlərinin müəyyən qismi formalaşır. Bu nisbət əyalətlərdə müxtəliflik təşkil edir. Məsələn, federal büdcədən ayırmalar Nyufaundland əyalətinin büdcə gəlirlərinin təxminən 44%-ni əhatə etdiyi halda, Alberta əyalətinin büdcə gəlirlərində 15% həcmində yer tutur. Əsas səbəb isə az əvvəl dediyimiz kimi şimal əyalətlərinin maliyyələşdirilməsinə daha çox maliyyə yardımının ayrılmasıdır. Federal büdcədən verilən maliyyə yardımlarında əsas diqqət edilən tərəflərdən biri vergi yardımının pul yardımından çox olmamasıdır. Buna görə də federal hökumət pul yardımının hər maliyyə ilində ən aşağı səviyyəsini əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir. Sonda nəticə olaraq, sosial kömək və sağlamlıq proqramı istiqamətində ayrılan maliyyə vəsaitlərində pul və vergi yardımları həmişə maliyyə ilində təxminən olaraq bərabər səviyyədə köçürülmüşdür.

Kanadada səviyyəyə fərqli olan büdcələr isdənilən miqdarda borc vəsaitləri cəlb etmə ixtiyarına sahibdir. Federal qanunvericiliyə əsasən borcların miqdarında

məhdudiyət və ya hədd tətbiq olunmur. Ancaq əyalətlərdə vəziyyət müxtəlifdir, çünki əyalət qanunverciliyinə görə regional büdcələr kəsirlərini örtmək üçün müəyyən məhdudiyətlərlə üz-üzə qalmalı olurlar. Əksər hallarda belə məhdudiyət əyalət üzrə proqnozlaşdırılan vergi daxilolmalarının həcmiylə müəyyənləşdirilir, yəni regional büdcələrin öz kəsirlərini örtmək üçün cəlb etdikləri borc vəsaitlərinin biraz öncə məlumat verdiyimiz vergi daxilolmalarının həcmindən çox olması mümkün deyil.

Kanadada büdcə kəsrinin örtülməsi üçün federal, regional və bələdiyyələrin yerli büdcələri müəyyən hədd və şərtlərlə borc vəsaitləri qəbul edə bilərlər. Federal hökumət büdcə kəsrini Kanada Pensiya Fondunun vəsaitlərini kredit şəklində qəbul etməklə və daxili, xarici bazarlarda borc kağızları yerləşdirməklə bağlamağa çalışır. Regional büdcələrdə daxili bazarlarda borc kağızları yerləşdirmək və Kanada Pensiya Fondunun vəsaitlərindən yararlanmaq səlahiyyətinə sahibdir. Bələdiyyələrin yerli büdcələrində vəziyyət fərqlidir. İlk növbədə bələdiyyə büdcələri gəlirlərinə əsasən xərclərini uyğunlaşdırmağa çalışmalıdırlar. Bələdiyyə büdcələri kapital qoyuluşları zamanı kəsir yaranarsa borc vəsaitlərini xərcləmək hüququna malikdir. Ancaq kapital qoyuluşları və ya investisiya qoyuluşlarından əvvəl bu cür proqramlar ilk öncə əyalətin icraedici qurumuna baxılması üçün verilir. Əgər proqramlar qəbul edilərsə, əyalətlərin qanunvericiliyində mövcud olan qadağa və məhdudiyətlər yığışdırılır və sonradan bələdiyyələrin büdcələri rahat şəkildə, istədikləri miqdarda borc vəsaitlərini əldə etmək xüsusiyyətinə malik olur.

Amerika qitəsinin inkişaf etmiş iki dövlətinin büdcə prosesləri və büdcələrarası münasibətlərinin qurulması modelini nəzərdən keçirdik. İndi isə avropa dövlətlərinin büdcə proseslərinin necə təşkil olunduğuna diqqət yetirək. Bildiyimiz kimi, avropa dövlətləri arasında sərhədlər şərtidir (Avropa Birliyinə daxil dövlətlər) və vergi sistemləri harmonizasiya şəklində tətbiq olunur. Bunlara görə, Avropa dövlətlərində büdcə prosesləri demək olarki vahid qaydada tətbiq olunur. Bu dövlətlər içərisində sadəcə Almaniyanı ayrı tuta bilərik.

Almaniya dediyimiz kimi digər birliyə daxil dövlətlərdən iqtisadi quruluşuna və büdcə quruluşuna görə fərqlənir. Biz elə ilk fərqliliyi Almaniyanın Konstitusiyasına baxaraqda görə bilərik. Bu konstitusiyada böyük bir bölməni əhatə edən “Maliyyə Konstitusiyası” adlanan bölmə mövcuddur. Bölmədə qeyd edilmişdirki, 1919-cu ildən vergi islahatları sayəsində müxtəlif əyalətlərin maliyyə müstəqilliyi aradan qaldırılmışdır. Bununla birlikdə, federasiyanın bütövlükdə və əyalətlərin milli təsərrüfatlarında gəlirlərin bölgüsü sahəsində iştirakı rəsmiləşdirilmişdir. Sonda isə əsas olan dörd vəzifənin həlli yolu tapılmışdır:

- maliyyə sahəsində səmərəli idarəetmə üsulunun təşkili;
- gəlirlərin bölüşdürülməsi;
- vergi daxilolmalarının bölüşdürülməsi;
- vergiqoyma sferasında qanunverici hüquqların bölüşdürülməsi.

Almaniya idarəetmə sistemində onuda qeyd edək ki, 16 əyalət mövcuddur və bu əyalətlərin hökumətləri idarəetmə sistemində ikinci dərəcəli pilləni tutur. Gəlirlərin bölüşdürülməsi sahəsində fərqli səviyyəyə malik büdcələr iştirak edir. Vergiqoyma sferasında qanunverici səlahiyyətlər mərkəz və əyalətlər arasında bölüşdürülmüşdür. Belə ki, mərkəzin səlahiyyətlərinə alkoqoullu içkilərə tətbiq olunan aksizlərin və rüsumların, əyalətlərin səlahiyyətlərinə isə, xərclərə və istehlaka tətbiq olunan bəzi vergi növlərinin (ovçuluğa, içkilərə və.s) müəyyənləşdirilməsi daxildir.

Almaniyada yerli büdcələr qanunvericiliyə görə həyata keçirdikləri əməliyyatlar zamanı yaranan büdcə kəsrini Kanadada olan şəraitdən tam fərqli olaraq kredit resursları vasitəsi ilə bağlaya bilməzlər. Almaniya qanunvericiliyinə əsasən kredit yalnız investisiya məqsədli sərf oluna bilər. Yerli büdcələrdə kəsrin yaranmasının əsas səbəbi olan borc məbləğinin yuxarı həddi üçün əvvəlcədən xüsusi qaydalar müəyyənləşdirilir. Bələdiyyələrin yerli büdcələri kreditdən yararlanırlar, ancaq bunun üçün bələdiyyələr yalnız borca xidmət göstərməlidirlər. Borca xidmət potensialı və bu tip hüququn verilməsi xüsusi sənədlər vasitəsi ilə öncədən müəyyənləşdirilir, davamında isə bələdiyyələrin yerli büdcələri büdcə kəsrini örtmək üçün kredit resurslarını xərcləmək hüququna malik olur. Almaniyada müxtəlif

əyalətlərin arasında maliyyə bərabərliyi iki yolla əldə olunur: şaquli və üfüqi. Şaquli bərabərləşdirmə üsulunda tənzimləyici xüsusiyyətə malik olan vergilərdən istifadə edilir. Almaniya qanunvericiliyinə görə vergilər federal hökumətlə əyalətlər arasında eyni səviyyədə bölüşdürülür, ilk öncə isə ehtiyacı olan yerli büdcələr təmin edilir. Axırda isə federal və əyalətlər arasında qalan məbləğ bölüşdürülür, yəni tarazlaşdırma aləti kimi federal büdcədən ayrılan transferlərdən istifadə edilir. Üfüqi bərabərləşdirmə istiqamətində görülən tədbirlər ikinci səviyyəli tədbirlərdir. Beləki, bu metodda yüksək inkişaf səviyyəsinə malik və gəlirləri daha yaxşı olan əyalətlər gəlirlərinin bir hissəsini nisbətən aşağı inkişafa sahib olan əyalətlərə verirlər. Dediymiz bu iki istiqamət üzrə aparılan tədbirlərdə əsas məqsəd maliyyə tərəfdən zəif olan əyalətlərdə adambaşına düşən büdcə gəlirlərinin Almaniyanın orta səviyyəsinə dahada yaxınlaşdırmaqdır.

Digər Avropa Birliyinə üzv olan və iqtisadi inkişaflarına görə irəlidə olan dövlətlərin büdcələrarası münasibətləri və quruluşları bir-birinə yaxındır. Sadəcə bu dövlətlərin içərisində Almaniya fərqləndiyi üçün qısa şəkildə büdcə proseslərindən məlumatlar verdik. İndi isə digər avropa dövlətlərinin təmsalında Fransanın büdcələrarası münasibətlərini nəzərdən keçirəciyik. Fransanın vergi sistemi demək olarki dəyişməzdir. Çünki büdcələrin formalaşması, quruluşu, tərkibi son vaxtlar sabitdir və çeviklik adına edilən dəyişikliklər isə o qədər böyük məna kəsb etmir. Ümumiyyətlə Fransada vergi məsələlərini Milli Asambleya həll edir. Son zamanlarda edilən qanunvericilik dəyişikliklərinin əsas məğzi vergi dərəcələrinin aşağıya salınması, güzəştlərin ləğv edilməsi nəticəsində daha geniş vergitutma bazasına nail olmaqdır.

Fransada büdcənin gəlirlər hissəsinin əsas mənbəyini səhmdar cəmiyyətlərindən mənfəət vergisi (mərkəzi büdcənin 10%-i), ƏDV (mərkəzi büdcənin 45%-i), gəlir vergisi (mərkəzi büdcənin 25%-i) əhatə edir. Gəlir vergisi tətbiq olunarkən mürəkkəb hesablamalar tələb olunur. Buna səbəb isə, gəlir vergisinin əsasən sosial xarakter daşmasıdır, çünki gəlir vergisi aztəminatlı ailələrə kömək edilməsini, əmanətlərin yığıma cəlb edilməsini, təhsilin alınmasını stimullaşdıran vasitə rolunu

oynayır, dolayısıyla bir çox güzəştlər tətbiq olunur. Ancaq Fransada məcburi siğorta ayırmalarının dərəcəsi çox yüksəkdir. Buna əsas kimi isə gəlir vergisində tətbiq olunan çoxsaylı güzəştləri kompensasiya etmək göstərilir. Onu qeyd edə bilərikki, yerli səviyyədə vergilərin qoyulması ilə əlaqədar qərarlar respublika və yerli strukturların göstərişləri ilə tənzimləyə bilər. Uyğun olaraq, yerli büdcələr vergiləri müəyyən həddə qədər korrektə edə bilərlər.

Fransada yerli büdcələr bir-birinə tabe olmadan fəaliyyət göstərilir. Yerli büdcələr tərtib olunarkən ilk öncə xərclərin formalaşdırılmasına diqqət yetirilir, yəni xərclərə uyğun olaraq gəlirlər proqnozlaşdırılır. Bütün bunların nəticəsində yerli büdcələr tarazlaşdırma prinsipini gözləyirlər, ilin sonunda isə nə gəlir artıqlığı, (profisit) nədəki xərc artıqlığı (defisit) yaranmır. Yerli səviyyəli büdcələrin iqtisadi-maliyyə vəziyyətlərini düzəltməkdən ötrü mərkəzdən müəyyən miqdarda və məqsədli formada subsidiyalar ayrılır.

Amerika qitəsinin iki inkişaf etmiş dövlətini, daha sonra birliyə aid olan yüksək inkişaf səviyyəsinə malik ölkələri Fransanın timsalında və onlardan fərqlənən Almaniyayı qısqada olsa nəzərdən keçirdik və büdcənin formalaşdırılmasına, quruluşuna, tərkibinə, büdcələrarası münasibətlərə aid olan əsas anlayışları izah elədik. Son olaraq isə uzaq şərq dövlətlərindən olan və iqtisadiyyatına görə fərqlənən Yaponiyaya xüsusi diqqət ayıraq. Əvvəlcə büdcənin formalaşdırılmasına fikir versək görərikki, Yaponiyada adını çəkdiyimiz dövlətlərdəki vəziyyətə oxşar vergi sistemi çoxşaxəlidir: ümummillə vergilər, bələdiyyə vergiləri, əyalət vergiləri. Büdcənin gəlirlər hissəsi dolaylı vergilər, əmlak vergisi və əsas yeri tutan birbaşa gəlir vergisi hesabına formalaşır. Fiziki şəxslərdən yığılan gəlir vergisi beş qaydada 10%-50% arasında dəyişən dərəcələrlə alınır. Verginin tutulmadığı ən aşağı hədd, sosial güzəştlərdə mövcuddur. Dolaylı istehlak vergisi beş faiz, əmlak vergisi isə 1,4 faiz həddindədir. Əmlak vergisi isə torpaqlara və tərənəmz mülklərə görə alınır.

Yaponiyada büdcə sistemi əsasən iki hissədən ibarətdir: əyalətlərin büdcəsi və müxtəlif bölgələrin büdcələri. Hər iki büdcənin gəlir hissəsi bərabərləşdirici və sahibkarlıq vergiləri hesabına formalaşır. Sahibkarlıq vergiləri bir mənada mənfəət

vergisinin hissəsidir və eyni bazadan hesablanır. Sahibkarlıq vergilərinin dərəcələri firma, şirkətlərin fəaliyyətdə olması və ya nizamnamə kapitallarının miqdarıyla əlaqəli şəkildə təyin olunur. Bərabərləşdirici vergilər isə adından göründüyü kimi büdcələrin gəlir-xərc hissələrini tarazlaşdırmaq məqsədi ilə yığılır.

Dissertasiyanın son fəslinin son mövzusunda dünyanın öndə gedən bəzi dövlətlərinin büdcə prosesləri və münasibətləri ilə tanış olduq. Mövzumuzda apardığımız təhlillər və araşdırmalar nəticəsində bizə aydın olduki, həmən dövlətlərin büdcə sistemləri müxtəliflik yəni, differensiallıq təşkil edir. Buna əsas səbəb kimi dövlətlərin unitar və ya federativ dövlət quruluşunu mənimsəməsi olmuşdur. Unitarizm dövlətin yuxarıdan aşağıya idarə olunması prinsipini mənimsəyərək, həm regional, həm dəki bölgələrin büdcələrinin müstəqilliyini azaldır. Federalizm istiqamətində inkişaf edən dövlətlərdə dərəcəsi yüksək olan vergilər həm də yüksək səviyyəli, daha aydın desək mərkəzi büdcələrdə cəmlənir. Səviyyəyə aşağı olan büdcələrdə həm əmlak, həm dəki torpaq vergilərinin rolu böyükdür. Bunlar onunla izah olunurki, mərkəzi hakimiyyət sosial siyasətin düzgün reallaşdırılmasına görə cavabdehdir, amma aşağı səviyyəli büdcələr əmlak, torpaq məsələləriylə əlaqəli çatışmamazlıqların aradan götürülməsində maraqlıdır. Mənfəət vergisi digər vergilərlə müqayisədə daha üstündür, çünki tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirərək demək olarki, bütün büdcələrdə azda olsa paya sahibdir. Vergilərin bir növü olan vasitəli vergilərə məxsus satış vergisinin (ƏDV-ə oxşar vergi növü) isə federalizm quruluşunu mənimsəmiş dövlətlərin mərkəzi büdcələrində payı az olur, belə olduqda isə satış vergisi nisbətən zəif büdcələrin gəlir hissələrinin formalaşdırılmasında mühüm rola malik olur. Mövzumuzu yekunlaşdırarkən onuda qeyd etməliyikki, ətraflı şərhlərini verdiyimiz dövlətlərin müqayisəsi bizi yuxarıda dediyimiz qənaətlərə gəlməyə imkan verir.

Nəticə və təkliflər

Müstəqillik qazandığımız ilk dövrlərdən müasir zamanımıza kimi Respublikamızda reallaşdırılan iqtisadi islahatlar fiskal siyasətin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. İkinci dəfə azadlığımızı qazandıqdan sonra ölkəmizin iqtisadi tərəfdən inkişafını təmin etməkdən ötrü iqtisadi inkişaf strategiyası düzəldilmiş və bunun sayəsində Azərbaycanın digər iqtisadi sistemə keçidinin reallaşdırılması aşağı xərclərlə nəzərdə tutulmuşdur. Ölkəmiz kimi keçid dövründə qalmış dövlətlərdə büdcə əsasən sosial problemlərin aradan götürülməsinə istiqamətlənmişdir və bu özünü həm büdcə, həm dəki vergi siyasətində açıq şəkildə büruzə verir.

Ümumiyyətlə isdənیلən dövlətin birinci məqsədi güclü iqtisadi qüvvəyə malik olmaqdır. Bu yolda ilk öncə iqtisadi inkişaf istiqamətini və ya strategiyasını seçmək lazımdır. Davamında isə dövlətin imkanları daxilində ölkənin mümkün bütün qüvvəsini bu konsepsiyanın reallaşmasına yönəltmək lazımdır. Ardınca dövlətin qüdrətli iqtisadi vəziyyətə və iqtisadi gücə nail olması mümkündür. Əlbəttəki, seçilmiş inkişaf konsepsiyası düzgün və obyektiv imkanlar daxilində müəyyənləşdirilməlidir. İsdənیلən bir dövlətin az öncə dediyimiz məqsədlərinə çatması üçün ölkənin mərkəzi pul vəsaiti fondu olan büdcədən vasitə kimi yararlanması reallıqdır və büdcədən belə faydalanılması tarixidə qədimdir. Büdcədən iqtisadi vasitə və ya alət kimi faydalanılması haqqında biz artıq dissertasiya mövzumuzda məlumatlar vermişik, yəni büdcənin əsas funksiyası həm hökumət orqanları, həm də yerli orqanların köməyi ilə məhsuldar qüvvələrin əlaqələndirilməsi, əsasəndə ayrı-ayrı regionlarda sahibkarlığın hər formasının həvəsləndirilməsidir.

Müasir dövrümüzdə Respublikamızın maliyyəsi ətraflı şəkildə tətqiq olunmalıdır. Ölkə maliyyəsi tərkibinə büdcə və onun formalaşması, həm gəlir, həm dəki xərclərin öyrənilməsidə daxildir, hətta əsas həlqələrindən biri sayılır. Doğrudurki, dissertasiya mövzumuzun əsas məğzi büdcə xərcləri və istifadəsinin səmərəliliyidir, ancaq onuda başa düşmək lazımdırki, büdcə gəlirləri olmasa, büdcə formalaşmasa dövlətin büdcə xərclərinin istifadəsi səmərəliliyinin əldə edilməsi çətinləşər. Büdcənin formalaşması

və gəlirlərinin lazımı səviyyədə olması ölkənin iqtisadi imkanlarının artmasına və dolayısıyla büdcə xərclərinin investisiyayönümlü olmasına gətirib çıxardır. Ancaq indiki iqtisadi böhran vaxtı büdcə xərclərini biz məcburi olaraq sosial istiqamətli sərf edəcəyik. Buna isə əsas səbəblər az öncə dediyimiz kimi keçid dövrü yaşamağımız, müharibə şəraiti, bir milyona yaxın qaçqın və köçkünlərin olması, hal-hazırki inflyasiya, yoxsulluq və işsizliyin yüksək səviyyəsidir. Adlarını sadaladığımız bu səbəblərdən büdcə xərclərinin sosial yönümlüyünü azalda bilmərik, buna görə də təbii olaraq digər sahələrin inkişafı da ləngiyəcəkdir.

Büdcənin gəlir hissəsinin yetərincə formalaşdırılması və büdcə xərclərinin uyğun olaraq düzgün, təyinatı üzrə istifadəsini əldə etməkdən ötrü görülməli tədbirlərdən birincisi dövlət büdcəsinin neftdən asılılığını minimuma endirməkdir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda hər zaman neft sahəsinin gəlirləri ölkənin mərkəzi büdcəsinin gəlir bölməsinin əsasını əhatə etmişdir və davamlı olaraqda yaranan büdcə kəsrinin örtülməsi üçün geniş istifadə olunmuşdur. Sübut üçün ÜDM-un yarısından çoxunun və ixrac olunan məhsulların 90%-ə qədər olan hissəsinin neft sahəsinin payına düşməsinə demək kifayətdir. Burdan isə belə nəticə çıxır ki, əvvəl dediyimiz büdcənin neft gəlirlərindən asılılığını azaltmaq məqsədinə nail ola bilməmişik və əksinə asılılıq daha da artmışdır. Yaxın keçmişdə neftin dəyərinin kəskin düşməsi ölkənin gəlirlərinə böyük təsir göstərmişdir. Bu təsirdə təbii olaraq mənfi istiqamətdə olmuşdur. Xam neftin dəyərinin düşməsinə nəzərə almasaq belə dünya təcrübəsi bizə göstərirdi ki yeraltı sərvətlər nə vaxtsa tükənəcəkdir, yəni daima neft gəlirlərinə ümid bağlamaq düzgün deyildir. Ancaq neft gəlirlərinin düzgün, ağıllı şəkildə istifadəsi sayəsində bir çox sahələrimizi inkişaf etdirmək mümkündür. Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, Neft Fondunun maliyyə vəsaitlərindən büdcənin məqsədləri üçün deyil, neft sahələrinə daxil olmayan, inkişafı mümkün olan sahələrə investisiya qoyuluşu məqsədiylə istifadə etsək daha əlverişli olardı. Qeyri-neft sektoruna investisiya yerləşdirilməsi iş yerlərinin sayının yenilərlə birlikdə çoxalmasına, məşğulluğun artmasına, işsizliyin azalmasına və qısa olaraq desək yeni dəyərin yaranmasına, əhali və büdcə gəlirlərinin çoxalmasına, daha sonrada büdcə xərclərinin daha səmərəli,

rahat xərclənməsinə gətirib çıxaracaqdır. Doğrudur, axırncı bir neçə ildə milli dəyərimiz olan manatın dollara görə dəyərdən düşməsidə (devalvasiyaya uğraması) dövlət iqtisadiyyatına və büdcəsinə mənfi təsir göstərmişdir. Bunada təkan verən əsas məqam ölkəmizin idxalının ixracından həddindən artıq çox olmasıdır. Manatın dəyərdən düşməsi eyni zamanda özünü ərzağın qiymətinin qalxmasında, işsizliyin və inflyasiyanın artmasında göstərir. Bu cür devalvasiyaların iqtisadiyyatımıza təsirini minimuma endirmək yenədə bizim neft sektorlarını deyil, digər perspektivli sahələri inkişaf etdirməyimizdən, ilk növbədə isə əhalinin ərzağa və başqa məhsullara olan tələbatını idxal hesabına yox, yerli istehsalı stimullaşdırmaqla ödəyə bilməyimizdən asılıdır.

İnvestisiya qoyulması mühüm olan qeyri-neft sektorları tərkibində ölkə iqtisadiyyatının üç əsas sahəsindən biri olan kənd təsərrüfatıdır. Mənim fikrimcə isdənİLƏN dövlət ilk öncə öz əhalisini ərzaqla təmin etməlidir, çünki bu sosial gərginliyin azalmasına və ümumiyyətlə yaranmamasına gətirib çıxarır. Bunun üçün isə kənd təsərrüfatı xərcləri çoxaldılmalı və həmin xərclərin təyinatı istiqamətində düzgün xərclənməsinə ciddi nəzarət edilməli, davamında isə həmin sahənin işçiləri üçün müəyyən güzəştlər verilməlidir. Kənd təsərrüfatının inkişaf etməsi ölkəmizin regionlarında işsizliyin və yoxsulluğun azalmasına gətirib çıxaracaqdır. Daha sonra Respublikamızda inkişaf perspektivi olan sahələrdən biridə turizm sahəsidir. Beləki, ölkəmizin zəngin tarixi, mədəni və təbii irsi dünyanın hər nöqtəsindən insanları özünə həm heyran edir, həmdəki özünə çəkir. Yurdumuzda müvcud mineral su qaynaqları, tarixi tikililər, yeganə müalicə nefti olan “naftalan”, nadir memarlıq abidələri, gözəl iqlim şəraiti, füsunkar təbiəti və daha sayı bilmədiyimiz digər amillər ölkə turizminin inkişafına zəmin yaradır. Həmçinin bu sahənin irəliləyişi paralel olaraq yeni və daha maraqlı iş sahələrinin mövcudluğuna və məşğulluğun çoxaldılmasına gətirib çıxardır. Yaxın qonşumuz Türkiyə, daha sonra Yunanıstan, Fransa, İspaniya kimi ölkələr hər il turizm sektorlarından minimum 9-10 mlrd. dollar gəlir götürürlər.

Qlobal iqtisadi böhranın təsirsiz ötüşmədiyi Azərbaycanda dövlət xərclərinin gəlirlərini hər il üstələməsi və büdcə kəsrinin yaranması qaçılmazdır. Bu şəraitdə

təbiiki, dövlətin xərclərinin azaldılması birinci şərtidir. Ancaq elə sahələr var ki xərclərin azaldılması mümkün deyildir. Müharibə vəziyyətində yaşayan ölkəmizin həm müdafiə, həmdəki sosial sahələrə məxsus xərcləri azaltması real görsənmir. Bunlara baxmayaraq, dissertasiya mövzumuzdada nəzərinizə çatdırdığımız kimi, ilk növbədə hakimiyyət orqanlarının saxlanmasından ötrü xərclənən vəsaitlər azaldılmalı, demək olarki eyni funksiyaları reallaşdıran nazirliklər, komitələr ixtisar olunmalı və digər eyni əhəmiyyətə malik proseslər görülməlidir. Müasir dövrümüzdə büdcə gəlirlərinin azaldığı şəraitdə lazımsız sahələrə sərf olunan xərclərin azaldılması sayəsində büdcə kəsrinin kəmiyyətini azda olsa aşağıya çəkmək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Bakı-1995
2. “Büdcə sistemi haqqında qanun”, Bakı-2002
3. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, Bakı-2000
4. Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsi
5. Ələkbərov Ə.Ə – Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında vahid büdcə sisteminin rolu, Bakı-2005
6. Bağırov.D.A – “Vergi nəzarəti”, Bakı-2006
7. Bağırov.D.A – “Vergi auditi” (dərslük), Bakı-1999
8. Xankişiyev.B.A - Büdcə prosesi və büdcə təsnifatı, Bakı-2002
9. Xankişiyev.B.A - Maliyyə nəzarəti (dərs vəsaiti), Bakı-2002
- 10.Məmmədov.S.M - Maliyyə (dərs vəsaiti), Bakı-1997
- 11.“Hesablama Palatası haqqında” qanun, Bakı-1999
- 12.“Təhsil haqqında” qanun, Bakı-1992
- 13.“Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” qanun, Bakı-1999
14. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamə, Bakı-2000
15. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi haqqında Əsasnamə, Bakı-2001
16. Bədəlov.Ş.Ş-Yeni şəraitdə büdcə tənzimlənməsinin təşkili və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri, Bakı-2004
17. Şəkərəliyev.A.Ş - Keçid iqtisadiyyatı və dövlət, Bakı-2000
18. Sadıqov.M.M - Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşması problemləri, Bakı-2001
19. İ.Əhmədov və digərləri – Dövlət büdcəsinə nəzarət (Beynəlxalq təcrübə), Bakı-2008
20. A.Ağayev - Dövlət borcu və onun idarə olunması, Bakı-2002
21. Quliyev R.R - Qloballaşan iqtisadiyyat Azərbaycan prizmasında, Bakı- 2002
22. Dövlət büdcəsi: sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri, “Ekspert” jurnalı, Bakı-2005

23. “Azərbaycan Respublikasında İqtisadi İnkişafın Xüsusiyyətləri və Problemləri”, Elmi əsərlər toplusu, V buraxılış, Bakı-2004
24. Bədəlov.Ş.Ş, Məhərrəmov R.B, Qurbanov F.Ə – Bütçə sistemi (dərs vəsaiti), Bakı-2003
25. Novruzov.M, İbrahimov.E – “Bütçə sistemi” (dərslük), Bakı-2012
26. Audit dərs vəsaiti V.T.Novruzovun elmi redaktəsi ilə, Bakı-2001
27. В.М.Родинова. “Финансовой контроль” Учебник , Москва 2002
28. А.С.Бакаев – “Нормативное обеспечение бухгалтерского учета”, Москва-1996
29. С.Г.Борисова – “Бухгалтерский учет в бюджетных организациях” (учебное пособие), Москва-2007
30. В.Ф.Палий “Теория бухгалтерского учета: современные проблемы”, Москва-2007
31. Maliyyə Nazirliyinin 2016 və 2017-ci illər bütçə layihələrinin təqdimatı
32. <http://www.economy.gov.az/>- Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi
33. <http://www.azstat.org/>- Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
34. <http://www.maliyye.gov.az/>- Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi
35. <http://www.taxes.gov.az/>- Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi

Резюме

С первых дней приобретения независимости и до современности, экономические реформы, происходящие в нашей республике, состоят из определения направления фискальной экономики. После завоевания независимости во второй раз, для обеспечения экономического развития нашего государства, была разработана стратегия экономического развития, и благодаря этому стал возможен переход Азербайджана на другую экономическую систему, при низких затратах. В государствах оставшихся в переходном периоде, бюджет, в основном, был направлен на устранение социальных проблем, а это явно отражается как на бюджете, так и в налоговой системе.

В целом, первоначальная задача любого государства - обладать сильной экономической властью. На этом пути сначала нужно выбрать направление экономического развития или стратегии. Впоследствии, государственная власть на всех возможных объектах внутри страны должны направлять реализацию этой концепции.

Нынешнее финансовое состояние нашей республики должно быть детально изучено. Бюджет страны происхождения и ее формирование, как доходы, так и расходы, считается одним из самых важных. Однако следует признать, что если бюджетные доходы не являются бюджетными формальностями, государству будет сложно получить эффективность использования бюджетных расходов. В нынешнем экономическом кризисе мы будем тратить бюджетные расходы обязательно в социальных направлениях. Основные причины переходный период, о котором мы только что упоминали, а так же условия войны, присутствие миллиона беженцев и иммигрантов, нынешний уровень инфляции, нищета и безработица. Из-за этих причин мы не можем уменьшить социальную ориентацию бюджетных расходов, поэтому естественно развитие других отраслей замедлится.

Summary

Gained its independence as a republic for the first time in modern times to set the direction of fiscal policy and economic reforms. The second time, after winning our freedom in order to develop the economic side of the economic development strategy made it possible to implement the transition of the economic system, which is designed to lower costs. Our country is in transition, such as the elimination of social problems, mainly focused on the budget and the budget itself, but also clearly manifests tax policy.

Financing must be investigated thoroughly modern republic. Financing of the budget and formation of the country, both revenue and expenditure includes the study, but is considered one of the main chain. The efficiency of budget spending and the use of the basic essence of my dissertation, but you need to understand the box unchecked, the budget revenues without the formation of the state budget to acquire the efficiency of the use of budget expenditures is difficult. The formation and growth of revenues and budget expenses necessary level of investment in the country could lead to economic opportunities. However, during the current economic crisis as a mandatory social costs we spend the budget. As we said before, the main reasons for this, such as living in a period of transition, war, one million refugees and IDPs, the current rate of inflation, poverty and unemployment high level. Reduce the social aspect of the budget expenditures listed the names of the reasons we can not, therefore naturally slow down the development of other sectors.

Referat

Azərbaycan Respublikası kimi keçid dövrü yaşayan ölkələrdə büdcə siyasəti əsasən sosial siyasətə daha çox yönəldilmiş və bu istiqamətdəki prolemlərin həllinə daha çox diqqət ayrılıdır. Bütün səviyyələrdə mövcud olan büdcələrin formalaşması və onlara məxsus çatışmazlıqların həll olunması birbaşa sosial gərginliyində həllinə gətirib çıxarır. Bu səbəblərdə icra hakimiyyəti rəhbərləri və nümayəndələri, millət vəkilləri, hüquqi şəxslər maliyyənin və büdcənin əsas xüsusiyyətlərini bilməli, vergi, maliyyə və büdcə mexanizminin fəaliyyətində öyrənməlidirlər. Ancaq yenədə dövlət büdcəsi maliyyə büdcəsinin əsas hissəsi olmaqla bir maliyyə planı kimi öyrənilir. Əhalinin rifah halının yüksəldilməsi, ölkənin iqtisadi və sosial cəhətdən inkişafının təminatı büdcə xərclərindən asılıdır, elə buna görə də dissertasiyamızın adındada dediyimiz kimi büdcə xərclərinin düzgün, səmərəli xərclənməsi və istifadə yollarının təkmilləşdirilməsi müasir dövrümüzün ən aktual məsələlərindən biridir.

Tədqiqatın predmetini dövlət büdcəsinin maliyyə vəsaitlərinin səmərəli və düzgün istifadəsini, həmin büdcə vəsaitlərinin istifadəsi yollarının təkmilləşdirilməsini özündə birləşdirən iqtisadi hadisələrin, proseslərin araşdırılması və öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi isə ölkəmizdə büdcə xərclərinin istifadəsinin səmərəliliyinə və düzgünlüyünə nail olmaqdır. Bu məqsədlə dissertasiyada tədqiqatın əsas obyektidə olan dövlət büdcəsi xərclərinin funksional bölgüsünü, bu bölgü üzrə hər bir sahənin həm xüsusiyyətlərini, həm dəki 2016-cı il üzrə statistik göstəricilərini ətraflı şəkildə öyrəndik, müasir şəraitdə büdcə xərclərinin istifadəsinin səmərəliliyinin artırılması, global maliyyə böhranın bizə təsirini və bu təsirin minimuma endirilməsi yollarını araşdırdıq, bir neçə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərin büdcə sistemlərinin quruluşuna nəzər yetirdik, daha sonra isə bir sıra təkliflər və tövsiyələr verməyə çalışdıq.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin, Maliyyə Nazirliyinin, Gömrük

Komitəsinin, Vergilər Nazirliyinin rəsmi məlumatları və statistik göstəriciləri, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qərar və sərəncamları təşkil edir.

Aparılmış tədqiqatın elmi yeniliyi onunla şərtlənirki, dövlət büdcəsinin maliyyə vəsaitlərinin düzgün və təyinatı üzrə sərf olunması sahəsində yaranmış problemlər ətraflı şəkildə araşdırılmış və bu tip problemlərin həlli istiqamətində bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür.

Dissertasiya işi mündəricat, giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflər, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və annotasiyalardan (rus və ingilis dilində) ibarət olmaqla 85 səhifəni əhatə edir. Giriş hissəsində tədqiqatın aktuallığı, predmeti, məqsədi, öyrənilmə səviyyəsi, informasiya bazası və işlənməsi metodları, dissertasiya işinin strukturu göstərilməklə tədqiqatın elmi yeniliyi əsaslandırılmışdır.

Dissertasiyanın “Dövlət büdcəsinin nəzəri və metodoloji əsasları” adlanan ilk fəslində Azərbaycanda büdcə sisteminin qanunvericilik bazasının yaradılmasının əsasları və bu qanunvericilik bazasının təhlili göstərilmişdir. Bu fəsildə həmçinin büdcə prosesləri nəzdində büdcənin hazırlanması, təsdiqi, icrası və ölkəmizdə büdcə xərclərinin təsnifləşdirilməsi, funksional xərclər üzrə quruluşu, tərkibi, maliyyələşdirilməsi mənbələri haqqında ümumi məlumatlar verilmiş və büdcənin quruluşu izahlı şəkildə göstərilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasının büdcə xərclərinin idarə olunmasının müasir vəziyyəti” adlı ikinci fəsildə büdcə xərclərinin dinamik təhlili və onların idarə edilməsi yolları şərh olunmuşdur. Bu fəsildə dövlət büdcəsinin funksional quruluşundan, həyata keçirdiyi əsas funksiyalardan və onların izahından söhbət açılır. Həmçinin II fəsildə ölkəmizdə 2016-cı il büdcə xərclərinin istiqamətləri, xərclərin müasir vəziyyətinin dinamik təhlili, maliyyə böhranı və onun səbəbləri, təsirləri, büdcə xərclərinin düzgün xərclənməsi və müasir vəziyyətə necə uyğunlaşdırılması haqqında məlumatlarada yer verilmişdir.

Dissertasiyanın sonuncu, yəni “Büdcə xərclərinin səmərəli idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi yolları” adlı fəslində isə büdcə xərclərindən səmərəli və düzgün istifadənin yolları araşdırılmışdır. Həmçinin ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi

sisteminə inteqrasiyası çərçivəsində Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlar, iqtisadi birliklərlə olan əməkdaşlığı və bu əməkdaşlığın gücləndirilməsi, büdcənin maliyyə vəsaitlərinin sərf olunması və idarə olunmasında xarici dövlətlərin təcrübəsindən istifadə olunması barədə məlumatlar qeyd edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi islahatlar fiskal siyasətin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarət olmuşdur. İkinci dəfə suverenliyimizi bərpa etdikdən sonra ölkənin iqtisadi cəhətdən inkişaf etməsini təmin etmək üçün iqtisadi inkişaf strategiyası hazırlanmış və bu strategiya əsasında Azərbaycanın digər iqtisadi sistemə keçidinin reallaşdırılması aşağı xərclərlə nəzərdə tutulmuşdur. Bizim kimi keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə dövlət büdcəsi əsasən sosial problemlərin həllinə yönəldilir və bu büdcə-vergi siyasətində özünü aşıq şəkildə büruzə verir.

Ümumiyyətlə hər bir dövlətin əsas məqsədi güclü iqtisadi qüvvəyə malik olmaqdır. Bu yolda ilk öncə iqtisadi inkişaf konsepsiyası və ya strategiyasını seçmək lazımdır. Daha sonra isə dövlətin imkanları daxilində ölkənin mümkün bütün qüvvəsini bu konsepsiyanın reallaşmasına yönəltmək lazımdır. Ardınca dövlətin qüdrətli iqtisadi vəziyyətə və iqtisadi gücə nail olması mümkündür. Əlbəttəki, seçilmiş iqtisadi inkişaf konsepsiyası düzgün və obyektiv imkanlar daxilində müəyyənləşdirilməlidir. Hər bir dövlətin az öncə dediyimiz məqsədlərinə çatması üçün ölkənin mərkəzi pul vəsaiti fondu olan büdcədən alət kimi istifadə etməsi reallıqdır və büdcədən bu cür istifadə olunması tarixidə qədimdir. Büdcənin iqtisadi alət kimi istifadə olunması haqqında biz artıq dissertasiya mövzumuzda məlumatlar vermişik, yəni büdcənin əsas funksiyası həm hökumət orqanları, həm də yerli özünüidarəetmə orqanlarının köməyi ilə məhsuldar qüvvələrin əlaqələndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, əsasəndə ayrı-ayrı regionlarda orta və kiçik sahibkarlığın həvəsləndirilməsidir.

Müasir dövrümüzdə Respublikamızın maliyyəsi ətraflı şəkildə tətqiq olunmalıdır. Ölkə maliyyəsi tərkibinə büdcə və onun formalaşması, gəlir və xərclərin öyrənilməsidə daxildir, hətta əsas həlqələrindən biri sayılır. Doğrudurki dissertasiya

mövzumuzun əsas məğzi dövlət büdcəsi xərcləri və istifadəsinin səmərəliliyidir, ancaq onuda başa düşmək lazımdırki, büdcə gəlirləri olmasa, büdcə formalaşmasa dövlətin büdcə xərclərinin istifadəsi səmərəliliyini əldə etməsi çətinləşər. Büdcənin formalaşması və gəlirlərinin lazımı səviyyədə olması ölkənin iqtisadi imkanlarının artmasına və dolayısıyla büdcə xərclərinin investisiyayönümlü olmasına gətirib çıxardır. Ancaq indiki iqtisadi böhran şəraitində büdcə xərclərini biz məcburi olaraq sosial istiqamətli sərf edəcəyik. Buna isə əsas səbəblər kimi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi keçid dövrü yaşamağımız, müharibə şəraiti, bir milyona yaxın qaçqın və köçkünlərin olması, hal-hazırki inflyasiya, yoxsulluq və işsizliyin yüksək səviyyəsidir. Adlarını sadaladığımız bu səbəblər ucbatından təbii olaraq büdcə xərclərinin sosialyönümlüyünü azalda bilmərik, buna görə də digər sahələrin inkişafında ləngiyəcəkdir.

Qlobal iqtisadi böhranın təsirsiz ötürmədiyi Azərbaycanda büdcə xərcləri büdcə gəlirlərini hər il üstələməsi və büdcə kəsrinin yaranması qaçılmazdır. Bu şəraitdə təbii ki, büdcə xərclərinin azaldılması vacibdir. Ancaq elə sahələr var ki xərclərin azaldılması mümkün deyildir. Müharibə şəraitində yaşayan ölkəmizin müdafiə və sosial sahələrdəki xərcləri azaltması real görsənmir. Bunlara baxmayaraq dissertasiyada qeyd etdiyimiz kimi, ilk növbədə hakimiyyət orqanlarının saxlanması üçün çəkilən xərclər azaldılmalı, demək olarkı eyni funksiyaları yerinə yetirən bir sıra nazirliklər, komitələr ixtisar olunmalı və digər tədbirlər görülməlidir. Müasir dövrümüzdə büdcə gəlirlərinin azaldığı şəraitdə yalnız lazımsız sahələrə sərf olunan büdcə xərclərinin azaldılması sayəsində büdcə kəsrinin kəmiyyətini aşağıya çəkmək olar.